॥ श्रीः आर्यादुर्गारामेश्वराभ्यान्नमः ॥ श्रीः ॥
॥ अथाष्टाध्यायीप्रारंभो यं वर्तते ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥सू॰पा॰१ ॥२॥ श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ अथाष्टध्यायीप्रारंभः॥ ह
रिःऽॐम॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात्॥ कृत्स्नंव्याकरणं
प्रोक्तंतस्मैपाणिनयेनमः॥ येनधौतागिरःपुंसांविमलैःशब्दवारि
भिः॥ तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मैपाणिनयेनमः॥ ॥अइउण्॥ ऋ
लृक्॥ एओङ्॥ ऐऔच्॥ हयवरट्॥ लण्॥ ञमङणनम्॥ झभञ्
घढधष्॥ जबगडदश्॥ खफछठथचटतव्॥ कपय्॥ शषसर्॥ ॥राम॥
हल्॥ इतिप्रत्याहारसूत्राणि॥ ॥ॐवृद्धिरादैच्॥ अदेङ्गुणः॥ ॥२॥

इकोगुणवृद्धी॥ नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ क्ङितिच॥ दीधीवेवी
टां॥ हलोनंतराःसंयोगः॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः॥ तुल्या
स्यप्रयत्नंसवर्णं॥ नाज्झलौ॥ ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं॥ अदसोमा
त्॥ शे॥ निपातएकाजनाङ्॥ ओत्॥ संबुद्धौशाकल्यस्येतावना
र्षे॥ उञः॥ ऊँ॥ ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ दाधाघ्वदाप्॥ १॥ ॥आद्यंत
वदेकस्मिन्॥ तरप्तमपौघः॥ बहुगणवतुडतिसंख्या॥ ष्णांता
षट्॥ डतिच॥ क्तक्तवतूनिष्ठा॥ सर्वादीनिसर्वनामानि॥ विभा

॥ सू॰ पा॰ १ ॥
॥ ३ ॥

षा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ तृतीयासमासे ॥ द्वंद्वे च ॥ वि
भाषा जसि ॥ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ पूर्वपरावर
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधनाख्या
यां ॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययं ॥ तद्धि
तश्चासर्वविभक्तिः ॥ कृन्मेजंतः ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ २ ॥ ॥ अ
व्ययीभावश्च ॥ शि सर्वनामस्थानं ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ न वेति विभा ॥ राम ॥
षा ॥ इग्यणः संप्रसारणं ॥ आद्यंतौ टकितौ ॥ मिदचोंत्यात्परः ॥ ॥ ३ ॥

४

एचः इग्घ्रस्वादेशे ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थानेंतरतमः ॥ उरण्रपरः ॥
अलोंत्यस्य ॥ ङिच्च ॥ आदेः परस्य ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ स्थानिवदा
देशोनल्विधौ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ न पदांतद्विर्वचनवरेयलो
पः स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ द्विर्वचनेचि ॥ अदर्शनं लोपः
॥ ३ ॥ ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ न
लुमतांगस्य ॥ अचोंत्यादिटि ॥ अलोंत्यात्पूर्व उपधा ॥ तस्मिन्नि
ति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्द

५

॥सू०पा०१॥ ॥४॥ संज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ आदिरं
त्येन सहेता॥ येन विधिस्तदंतस्य॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥
त्यदादीनि च॥ एङ् प्राचां देशे॥ ४॥ ॥ वृद्धिराद्यंतवदव्ययीभा
वः प्रत्ययस्य लुक् पंचदश॥ ॥ इत्यष्टाध्यायी प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः॥ पादसूत्राणि॥ ७५॥ ॥ गाङ्कुटादिभ्यो ञ्
ञ्णिन्ङित्॥ विज इट्॥ विभाषोर्णोः॥ सार्वधातुकमपित्॥ असं
योगाल्लिट् कित्॥ इंधिभवतिभ्यां च॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशव ॥राम॥ ॥४॥

६

दवसः क्त्वा॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ इको झल्॥ हलं
ताच्च॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ उश्च॥ वा गमः॥ हनः सिच्॥ य
मो गंधने॥ विभाषोपयमने॥ स्थाघ्वोरिच्च॥ न क्त्वा सेट्॥ निष्ठा शी
ङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः॥ मृषस्तितिक्षायां॥ १॥ ॥ उदुपधाद्भा
वादिकर्मणोरन्यतरस्यां॥ पूङः क्त्वा च॥ नोपधात्थफांताद्वा॥ वंचि
लुंच्यृतश्च॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य॥ रलो व्युपधाद्धलादेः सं
श्च॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥ अचश्च॥ उच्चैरुदात्तः॥ नीचैरनुदा

८

॥सू०पा०१॥ त्नः॥ समाहारः स्वरितः॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं॥ एकश्रुति दूरात्सं
॥५॥ बुद्धौ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः॥ विभा
षा छंदसि॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः
॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नितरः॥
॥२॥ ॥अपृक्त एकाल्प्रत्ययः॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म
धारयः॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं॥ एकविभक्ति चापूर्वनि ॥राम॥
पाते॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ॥५॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ लुक्तद्धित
लुकि॥ इद्गोण्याः॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ विशेषणानां चाजातेः॥
तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ लुब्योगाप्रख्यानात्॥ योगप्रमाणे च
तदभावेऽदर्शनं स्यात्॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाण
त्वात्॥ कालोपसर्जने च तुल्यं॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन
मन्यतरस्यां॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥३॥
॥ ॥छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ विशाखयोश्च॥ तिष्यपुनर्वस्वो

॥सू०पा०१॥ र्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं॥ सरूपाणामेकशेष एक
॥६॥ विभक्तौ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥ स्त्री पुंवच्च॥ पुमान् स्त्रि
या॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चा
स्यान्यतरस्यां॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ त्यदादीनि सर्वै
र्नित्यं॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ ४॥ ॥गाङ्कुटाद्यु
दुपधात्पृक्तं श्वेदसि पुनर्वस्वोस्त्वयोदश॥ ॥इत्यष्टाध्या॥राम॥
यीं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥पादसूत्राणि॥ ७३॥ ॥६॥

भूवादयो धातवः॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ हलन्त्यं॥ न विभक्तौ
तुस्माः॥ आदिर्ञिटुडवः॥ षः प्रत्ययस्य॥ चुटू॥ लशक्वतद्धि
ते॥ तस्य लोपः॥ यथासंख्यमनुदेशः समानां॥ स्वरितेनाधिका
रः॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ भावकर्मणोः॥ कर्तरि कर्म
व्यतिहारे॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥
नेर्विशः॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ विपराभ्यां जेः॥ आङो दोऽना
स्यविहरणे॥ १॥ ॥क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च॥ समवप्रविभ्यः स्थः

॥ सू॰ पा॰ १ ॥
॥ ७ ॥

॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ उपान्मंत्रकरणे ॥
अकर्मकाच्च ॥ उद्विभ्यांतपः ॥ आङोयमहनः ॥ समोगम्यृच्छिप्र
च्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ निसमुपविभ्योह्वः ॥ स्पर्धायामाङः
॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञः ॥ अधेः प्रसहने ॥ वेः शब्दकर्मणः ॥ अकर्मकाच्च ॥ संमा
ननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ क
र्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ उपपराभ्यां ॥ ॥ रामः ॥
॥ ७ ॥

आङ उद्गमने ॥ २ ॥ ॥ वेः पादविहरणे ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां ॥ अनु
पसर्गाद्वा ॥ अपह्नवे ज्ञः ॥ अकर्मकाच्च ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥
भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः ॥ व्यक्तवाचां समु
च्चारणे ॥ अनोरकर्मकात् ॥ विभाषाविप्रलापे ॥ अवाद्ग्रः ॥ समः प्र
तिज्ञाने ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ दाणश्च साचे
च्चतुर्थ्यर्थे ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ नानोर्ज्ञः ॥
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ शदेः शितः ॥ ३ ॥ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥

॥सू०पा०१॥ पूर्ववत्सनः ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ॥ प्रोपाभ्यांयुजेरय
॥ ९॥ ज्ञपात्रेषु ॥ समःक्ष्णुवः ॥ भुजोनवने ॥ णेरणौयत्कर्मणौचेत्सकर्त्ता
नाध्याने ॥ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ गृधिवंच्योःप्रलंभने ॥ लियःसंमा
ननशालीनीकरणयोश्च ॥ मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे ॥ स्वरित
ञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफले ॥ अपाद्वदः ॥ णिचश्च ॥ समुदाङ्
भ्योयमोग्रंथे ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ विभाषोपपदेनप्रतीयमाने ॥ ॥राम॥
शेषात्कर्तरिपरस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यांकृञः ॥ अभिप्रत्यति= ॥ ९॥

भ्यःक्षिपः ॥ ४ ॥ ॥प्राद्वहः ॥ परेर्मृषः ॥ व्याङ्परिभ्योरमः ॥ उपा
च्च ॥ विभाषाकर्मकात् ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः ॥ नि
गरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ नपा
दम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ वाक्यषः ॥ द्युद्भ्यो
लुङि ॥ वृद्भ्यःस्यसनोः ॥ लुटिचकॢपः ॥ ५ ॥ ॥भूवादयःक्रीडो
नुवेःपादस्त्रियतेःप्राद्वहश्चषोडश ॥ ॥इत्यष्टाध्यायीप्रथ
माध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ॥पादसूत्राणि ॥ ९३ ॥

॥सू०पा०१॥
॥९॥

॥ आकडारादेका संज्ञा ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं ॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी ॥
नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ वामि ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ शेषो घ्यसखि ॥ प
तिः समास एव ॥ षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा ॥ ह्रस्वं लघु ॥ संयोगे गुरु ॥
दीर्घं च ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेंऽगं ॥ सुप्तिङंतं पदं ॥ नः
क्ये ॥ सिति च ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ यचि भं ॥ तसौ मत्वर्थे ॥
अयस्मयादीनि छंदसि ॥ ४ ॥ ॥ बहुषु बहुवचनं ॥ द्व्येकयोर्द्विवच
नैकवचने ॥ कारके ॥ ध्रुवमपायेऽपादानं ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ ॥राम॥ ॥९॥

पराजेरसोढः ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ अंतर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ आ
ख्यातोपयोगे ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ भुवः प्रभवः ॥ कर्मणा यमभिप्रैति
स संप्रदानं ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमा
नः ॥ धारेरुत्तमर्णः ॥ स्पृहेरीप्सितः ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिको
पः ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ प्रत्याङ्
भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ २ ॥ ॥ अनुप्रतिगृणश्च ॥ साधकतमं क
रणं ॥ दिवः कर्म च ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां ॥ आधारो

॥सू॰पा॰१॥ धिकरणं॥ अधिशीङ्स्थासांकर्म॥ अभिनिविशश्च॥ उपान्वध्याङ्वसः
॥१०॥ सः॥ कर्तुरीप्सिततमंकर्म॥ तथायुक्तंचानीप्सितं॥ अकथितंच॥ गति
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणौ॥ हृक्रोर
न्यतरस्यां॥ स्वतंत्रःकर्ता॥ तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः
॥चादयोसत्वे॥ प्रादयः॥ उपसर्गाःक्रियायोगे॥ गतिश्च॥ ३॥ ॥ऊर्या
दिच्विडाचश्च॥ अनुकरणंचानितिपरं॥ आदरानादरयोःसदस ॥रामू॥
ती॥ भूषणेलं॥ अंतरपरिग्रहे॥ कणेमनसीश्रद्धाप्रतीघाते॥ ॥१०॥

पुरोव्ययं॥ अस्तंच॥ अच्छगत्यर्थवदेषु॥ अदोनुपदेशे॥ ति
रोंतर्धौ॥ विभाषाकृञि॥ उपाजेन्वाजे॥ साक्षात्प्रभृतीनिच॥
अनत्याधानःउरसिमनसी॥ मध्येपदेनिवचनेच॥ नित्यंहस्तेपा
णावुपयमने॥ प्राध्वंबंधने॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये॥ तेप्राग्धा
तोः॥ ४॥ ॥छंदसिपरेपि॥ व्यवहिताश्च॥ कर्मप्रवचनीयाः॥
अनुर्लक्षणे॥ तृतीयार्थे॥ हीने॥ उपोधिकेच॥ अपपरीवर्ज
ने॥ आङ्मर्यादावचने॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सा

॥ सू॰पा॰१ ॥ ॥ ११ ॥

सु प्रतिपर्यनवः ॥ अभिरभागे ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥
अधिपरी ऽनर्थकौ ॥ सुः पूजायां ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ अपिः प
दार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ अधिरीश्वरे ॥ विभाषा
कृञि ॥ लः परस्मैपदं ॥ तङानावात्मनेपदं ॥ ५ ॥ ॥ तिङस्त्रीणित्री
णि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये
कशः ॥ सुपः ॥ विभक्तिश्च ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्था
निन्यपि मध्यमः ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमः एकव ॥ रामः ॥ ॥ ११ ॥

च्च ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ शेषे प्रथमः ॥ परः संनिकर्षः संहिता ॥ विरा
मोऽवसानं ॥ ६ ॥ ॥ आकडाराद्ध्रुकुघनुप्रातिगृणाःऊर्यादिच्छिंद
सितिड्डोदश ॥ ॥ इत्यष्टाध्यायीप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पा
दः ॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ पादसूत्राणि ॥ ९९० ॥ अध्यायसूत्राणि
॥ ॐ समर्थः पदविधिः ॥ सुबामंत्रिते परांगवत्स्वरे ॥ प्राक्कडारात्स
मासः ॥ सह सुपा ॥ अव्ययीभावः ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपस
मृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथा

॥ सू० पा० २ ॥
॥ १२ ॥

नुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु ॥ यथासादृश्ये
॥ यावदवधारणे ॥ सुप्प्रतिनामात्रार्थे ॥ अक्षशलाकासंख्याः प
रिणा ॥ विभाषा ॥ अपपरिबहिरंचवः पंचम्या ॥ आङ्मर्यादाभि
विध्योः ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अनुर्यत्समया ॥
यस्य चायामः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ सं
ख्या वंश्येन ॥ नदीभिश्च ॥ १ ॥ ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां ॥ तत्पु ॥ राम ॥
रुषः ॥ द्विगुश्च ॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्ताप ॥ १ ॥

न्नैः ॥ स्वयं क्तेन ॥ खट्वा क्षेपे ॥ सामि ॥ कालाः ॥ अत्यंतसंयोगे च ॥
तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलह
निपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलं ॥ कृत्यैरधिकार्थ
वचने ॥ अन्नेन व्यंजनं ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं ॥ चतुर्थी तदर्था
र्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ पंचमी भयेन ॥ अपेतापोढमुक्त
पतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥
सप्तमी शौंडैः ॥ २ ॥ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च ॥ ध्वांक्षेण क्षेपे ॥

॥ सू॰ पा॰ २ ॥
॥ १३ ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ संज्ञायां ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ तत्र ॥ क्षेपे ॥ पात्रेसंमि
तादयश्च ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥
दिक्संख्ये संज्ञायां ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ संख्यापूर्वो द्वि
गुः ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥ उपमानानि सामान्य
वचनैः ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ विशेषणं विशेष्ये
ण बहुलं ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च
॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ २ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं
॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ किं क्षेपे ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपय
गृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥
प्रशंसावचनैश्च ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ कृत्यतु
ल्याख्या अजात्या ॥ वर्णो वर्णेन ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ चतुष्पा
दो गर्भिण्या ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ४ ॥ ॥ समर्थोन्यपदार्थे सिद्ध
शुष्कसन्महद्वादश ॥ ॥ इत्यष्टाध्याय्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥सू॰पा॰२॥ ॥ पादसूत्राणि ॥ ७२ ॥ ॥पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिक
॥१४॥ रणे ॥ अर्द्धं नपुंसकं ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां ॥
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ कालाः परिमाणिना ॥ नञ् ॥ ईषद
कृता ॥ षष्ठी ॥ याजकादिभिश्च ॥ न निर्धारणे ॥ पूरणगुणसुहि
तार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ क्तेन च पूजायां ॥ अधि
करणवाचिना च ॥ कर्मणि च ॥ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्तरि च ॥ ॥राम॥
नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ कुगतिप्रादयः ॥ उपपदमतिङ् ॥ अ ॥३॥

मेवाव्ययेन ॥ १ ॥ ॥तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां ॥ क्त्वा च ॥ शेषो
बहुव्रीहिः ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक
संख्याः संख्येये ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥
तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ उपसर्जनं पूर्वं ॥ राजदन्ता
दिषु परं ॥ द्वन्द्वे घि ॥ अजाद्यदन्तं ॥ अल्पाच्तरं ॥ सप्तमीविशेषणे
बहुव्रीहौ ॥ निष्ठा ॥ वाहिताग्न्यादिषु ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ २ ॥
॥ ॥पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश ॥ ॥इत्यष्टाध्या

॥सू॰ पा॰ २॥ ॥१५॥

यो द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ॥ पादसूत्राणि ॥ ३८ ॥
॥ अनभिहिते ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ तृतीया च होश्छंदसि ॥ अंतरां
तरेण युक्ते ॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे ॥ अपवर्गे तृतीया ॥ सप्त
मी पंचम्यौ कारकमध्ये ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ यस्मा
दधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ पंचम्यपाङ्परिभिः ॥
प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ ॥रामू॥
चेष्टायामनध्वनि ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ क्रियार्थोपपदस्य च ॥ ॥४॥

कर्मणि स्थानिनः ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्व
धालंवषड्योगाच्च ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ कर्तृ
करणयोस्तृतीया ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ येनांगविकारः ॥ १ ॥
इत्थंभूतलक्षणे ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ हेतौ ॥ अकर्तर्यृणे
पंचमी ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियां ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ सर्वनाम्नस्तृ
तीया च ॥ अपादाने पंचमी ॥ अन्यारादितरर्त्ते दिक्शब्दांचूत्त
रपदाजाहियुक्ते ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ एनपा द्वितीया ॥

॥सू०पा०२॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां॥करणे च स्तोकाल्पकृ
॥१६॥ च्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य॥ दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां॥
दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥ सप्तम्यधिकरणे च॥यस्य च भावे
न भावलक्षणं॥षष्ठी चानादरे॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि
प्रतिभूप्रसूतैश्च॥आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां॥२॥ ॥य
तश्च निर्द्धारणं॥पंचमी विभक्ते॥साधुनिपुणाभ्यामर्चायांस ॥राम॥
प्तम्यप्रतेः॥प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ नक्षत्रे च लुपि॥प्रा ॥५॥

तिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥संबोधने च॥साम
न्त्रितं॥एकवचनं संबुद्धिः॥षष्ठी शेषे॥ज्ञोविदर्थस्य करणे॥अधी
गर्थदयेशां कर्मणि॥कृञः प्रतियत्ने॥रुजार्थानां भाववचनाना
मज्वरेः॥आशिषि नाथः॥जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसा
यां॥व्यवहृपणोः समर्थयोः॥दिवस्तदर्थस्य॥विभाषोपसर्गे॥
द्वितीया ब्राह्मणे॥३॥ ॥प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने॥चतु
र्थ्यर्थे बहुलं छंदसि॥यजेश्च करणे॥कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधि

॥सू॰पा॰२॥ ॥१७॥ करणे॥कर्त्तृकर्मणोः कृति॥उभयप्राप्तौकर्मणि॥क्तस्यचवर्त्तमा
ने॥अधिकरणवाचिनश्च॥नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां॥अ
केनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥कृत्यानांकर्तरिवा॥तुल्यार्थैरतु
लोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्यां॥चतुर्थीचाशिष्यायुष्यमद्रभ
द्रकुशलसुखार्थहितैः॥४॥ ॥अनभिहितऽइत्यंयत्न
श्च प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश॥ ॥इत्यष्टाध्यायीद्वितीयाध्याय ॥राम॥
स्यतृतीयः पादः॥३॥ ॥पादसूत्राणि॥ ७३ ॥श्रीराम॥ ॥१६॥

32

॥द्विगुरेकवचनं॥द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानां॥अनुवादेचरणा
नां॥अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं॥अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां॥
जातिरप्राणिनां॥विशिष्टलिंगोनदीदेशोग्रामाः॥क्षुद्रजंतवः॥
येषांचविरोधः शाश्वतिकः॥शूद्राणामनिरवसितानां॥गवाश्व
प्रभृतीनिच॥विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकु
न्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां॥विप्रतिषिद्धंचानधिकरण
वाचि॥नदधिपयऽआदीनि॥अधिकरणैतावत्त्वेच॥विभा

33

॥ सू॰पा॰२ ॥ षासमीपे ॥ सनपुंसकं ॥ अव्ययीभावश्च ॥ तत्पुरुषोनञ्कर्मधा
॥ १८ ॥ रयः ॥ संज्ञायांकंथोशीनरेषु ॥ १ ॥ ॥ उपज्ञोपक्रमंतदाद्या
चिख्यासायां ॥ छायाबाहुल्ये ॥ सभाराजामनुष्यपूर्वा ॥ अ
शालाच ॥ विभाषासेनासुराछायाशालानिशानां ॥ परव
ल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ हेमंतशिशिराव
होरात्रेच्छंदसि ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ अपथंनपुंसकं ॥ अ ॥ राम ॥
र्धर्चाः पुंसिच ॥ इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ए ॥ ७ ॥

तदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ आर्धधातु
के ॥ अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ घञपोश्च ॥ ब
हुलंछंदसि ॥ लिट्यन्यतरस्यां ॥ २ ॥ ॥ वेञोवयिः ॥ हनोवध
लिङि ॥ लुङिच ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥ इणोगालुङि ॥ णौ
गमिरबोधने ॥ सनिच ॥ इङश्च ॥ गाङ्लिटि ॥ विभाषालुङ्
लृङोः ॥ णौचसंश्चङोः ॥ अस्तेर्भूः ॥ ब्रुवोवचिः ॥ चक्षिङः
ख्याञ् ॥ वालिटि ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ वायौ ॥ ण्यक्षत्रिया

॥सू॰पा॰२॥
॥१९॥

र्षञितो यूनि लुगणिञोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इञः प्राचां॥
॥ ३ ॥ ॥ न तौल्वलिभ्यः॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रि
यां॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे॥ यञञोश्च॥ अत्रिभृगुकुत्स
वासिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च॥ बह्वच ऽइञः प्राच्यभरते
षु॥ न गोपवनादिभ्यः॥ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे॥ उप
कादिभ्योन्यतरस्यामद्वंद्वे॥ आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्ति ॥रामः॥
कुंडिनच्॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः॥ अदिप्रभृति ॥१९॥

36

भ्यः शपः॥ बहुलं छंदसि॥ यङोचि च॥ जुहोत्यादिभ्यः
श्लुः॥ बहुलं छंदसि॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै
पदेषु॥ विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः॥ तनादिभ्यस्तथासोः॥
मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः॥ ४ ॥ ॥
॥ आमः॥ अव्ययादाप्सुपः॥ नाव्ययीभावादतोम्त्वपंच
म्याः॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ लुटः प्रथमस्य डारौर
सः॥ ॥ ५ ॥ ॥ द्विगुरुपञ्चोपक्रमं वै औषधिर्नतौ

37

॥सू॰ पा॰ २॥ ॥२०॥

ल्वलिभ्यः आमः पंच॥ ॥इत्यष्टाध्यायी द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः॥४॥ ॥इत्यष्टाध्यायी द्वितीयाध्यायः समा
प्तः॥ ॥२॥ ॥पादसूत्राणि॥ ८५॥ ॥अध्यायवि
शा॥ ॥१५॥ ॥अध्यायसूत्राणि॥ २६८॥ ॥श्रीगजानन॥

॥राम॥ ॥९॥

॥हरिः ॐ ३ म॥ प्रत्ययः॥ परश्च॥ आद्युदात्तश्च॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ॥ गु
प्तिज्किद्भ्यः सन्॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ धातोः क
र्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ सुपः आत्मनः क्यच्॥ काम्यच्च॥ उ
पमानादाचारे॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोप
श्च हलः॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ कष्टाय क्रमणे॥ कर्मणो रोमं
थतपोभ्यां वर्तिचरोः॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने॥ शब्दवैरकलहाभ्रक
ण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां॥ नमोवरिवश्चि

॥सू०पा०३॥ त्रङः क्यच् ॥ पुच्छभांडचीवरांणिङ् ॥१॥ ॥मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवण
॥२१॥ व्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्योणिच् ॥ धातोरेकाचोहलादेःक्रिया
समभिहारेयङ् ॥ नित्यंकौटिल्येगतौ ॥ लुपसदचरजपजभदह
दशगृभ्योभावगर्हायां ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालो
मत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच् ॥ हेतुमतिच ॥ कंड्वादिभ्यो
यक् ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यआयः ॥ ऋतेरीयङ् ॥ कमेर्णिङ् ॥ ॥राम॥
आयादयआर्द्धधातुकेवा ॥ सनाद्यंताधातवः ॥ स्यतासीलृलुटोः ॥ ॥१॥

॥सिब्बहुलंलेटि ॥ कास्प्रत्ययादाममंत्रेलिटि ॥ इजादेश्चगुरुमतोनृच्छः ॥
॥दयायासश्च ॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां ॥ भीह्रीभृहुवांश्लुवच्च ॥
कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि ॥२॥ ॥विदांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां ॥ अभ्यु
त्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति
छंदसि ॥ च्लिलुङि ॥ च्लेःसिच् ॥ शलइगुपधादनिटःक्सः ॥ श्लिषः
आलिंगने ॥ नदृशः ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यःकर्तरिचङ् ॥ विभाषाधेट्श्व्योः ॥
गुपेश्छंदसि ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ अस्यतिवक्ति

॥ सू० पा० ३ ॥
॥ २२ ॥

ख्यातिभ्योङ् ॥ लिपिसिचिह्वश्च ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥ पुषादि
द्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ इरितो वा ॥ जॄस्तंभु
म्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च ॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि ॥ चिण्ते
पदः ॥ ३ ॥ ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां ॥ अचः कर्म
कर्त्तरि ॥ दुहश्च ॥ न रुधः ॥ तपोनुतापे च ॥ चिण्भावकर्मणोः ॥ सार्वधा
तुके यक् ॥ कर्त्तरि शप् ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्र ॥ राम ॥
मुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ यसोनुपसर्गात् ॥ संयसश्च ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ॥ २ ॥

॥ श्रुवः शृ च ॥ अक्षोन्यतरस्यां ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ रु
धादिभ्यः श्नम् ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ धिन्विकृण्व्योर च ॥ ४ ॥ ॥ क्र्यादि
भ्यः श्ना ॥ स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ छं
दसि शायजपि ॥ व्यत्ययो बहुलं ॥ लिङ्याशिष्यङ् ॥ कर्मवत्कर्मणा
तुल्यक्रियः ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ कुषि
रजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ धातोः ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ कृद
तिङ् ॥ वासरूपोस्त्रियां ॥ कृत्याः प्राङ्ण्वुलः ॥ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ अ

॥ सू॰पा॰३ ॥ चोयत्॥ पोरदुपधात्॥ शकिसहोश्च॥ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥
॥ २२ ॥ ॥५॥ ॥अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु॥ वह्यं करणं॥ अ
र्यः स्वामिवैश्ययोः॥ उपसर्या काल्या प्रजने॥ अजर्यं संगतं॥ वदः
सुपि क्यप्च॥ भुवो भावे॥ हनस्त च॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ ऋ
दुपधाच्चाकॢपिचृतेः॥ ई च खनः॥ भृञो संज्ञायां॥ मृजेर्विभाषा॥
राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥ भिद्योध्यौ ॥ राम ॥
नदे॥ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे॥ विपूयविनीयजित्या मुंजकल्कहलि ॥ २ ॥

११

षु॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छंदसि॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च॥ विभा
षा कृवृषोः॥६॥ ॥युग्यं च पत्रे॥ अमावस्यदन्यतरस्यां॥ छंदसि
निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखा
न्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृ
डानि॥ ऋहलोर्ण्यत्॥ ओरावश्यके॥ आसुयुवपिरपिलपित्रपिच
मश्च॥ आनाय्योनित्ये॥ प्रणाय्योसंमतौ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्य
धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु॥ कृतौ कुंडपाय्यसंचाय्यौ॥

२५

॥सू॰पा॰३॥ ॥२५॥ सर्त्तेः॥ पूर्वेकर्तरि॥ कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥१॥ ॥दिवाविभानि
शाप्रभाभास्कारांतानंतादिबहुनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचि
त्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ कर्मणिभृतौ॥ नशब्दश्लो
ककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु॥ स्तंबशकृतोरिन्॥ हरतेर्दृति
नाथयोःपशौ॥ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥ छंदसिवनसनरक्षिमथां॥
एजेःखश्॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ नाडीमुष्ट्योश्च॥ उदिकू ॥राम॥
लेरुजिवहोः॥ वहाभ्रेलिहः॥ परिमाणेपचः॥ मितनखेच॥ विध्व ॥५॥

रुषोस्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥ उग्रंपश्येरम्मदपाणिंध
माश्च॥ प्रियवशेवदःखच्॥ द्विषत्परयोस्तापेः॥ वाचियमोव्रते॥२
॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः॥ मेघर्तिभयेषु
कृञः॥ क्षेमप्रियमद्रेण्च॥ आशितेभुवःकरणभावयोः॥ संज्ञायांभृ
तॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ गमश्च॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वा
नंतेषुडः॥ आशिषिहनः॥ अपेक्लेशतमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः
॥ लक्षणेजायापत्योष्टक्॥ अमनुष्यकर्तृकेच॥ शक्तौहस्तिकपा

॥सू०पा०३॥ अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः॥चित्याग्निचित्येच॥ण्वुल्तृचौ॥
॥२५॥ नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः॥इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः॥आतश्चो
पसर्गे॥पाघ्राध्माधेट्दृशःशः॥अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवे
द्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ददातिदधात्योर्विभाषा॥ज्वलिति
कसंतेभ्योणः॥ ७॥ ॥श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिष
श्वसश्च॥दुन्योरनुपसर्गे॥विभाषाग्रहः॥गेहेकः॥शिल्पिनिष्वु ॥रामः॥
न्॥गस्थकन्॥ण्युट्च॥हश्चव्रीहिकालयोः॥प्रुसृल्वःसमभिहा ॥४॥

४९

रेवुन्॥आशिषिच॥ ७॥ ॥ष्वल्ययोसुंडविंदांदीपजनश्यादिभ्यो
वचयुग्यंश्याद्व्यधाद्श॥ ॥इत्यष्टाध्यायीतृतीयाध्यायस्यप्रथ
मःपादः॥१॥ ॥पादसूत्राणि॥१५०॥ ॥कर्मण्यण्॥ह्वावामश्च॥
आतोनुपसर्गेकः॥सुपिस्थः॥तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः॥प्रे
दाज्ञः॥समिख्यः॥गापोष्टक्॥हरतेरनुद्यमनेच्॥वयसिच॥आङि
ताच्छील्ये॥अर्हः॥स्तंबकर्णयोरमिजपोः॥शमिधातोःसंज्ञायां॥
॥अधिकरणेशेतेः॥चरेष्टः॥भिक्षासेनादायेषुच॥पुरोग्रतोग्रेषु

४७

॥सू॰पा॰३॥
॥२६॥

टयोः॥पाणिघताडघौशिल्पिनि॥आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नां
धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्॥कर्त्तरिभुवःखिष्णुच्खुक
ञौ॥स्पृशोनुदकेक्विन्॥ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां
च॥त्यदादिषुदृशोनालोचनेकंच॥३॥सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद
भिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपिक्विप्॥भजोण्विः॥छंदसिसहः॥
वहश्च॥कव्यपुरीषपुरीष्येषुंयुट्॥हव्येनंतःपादं॥जनसनखन ॥राम॥
क्रमगमोविट्॥अदोनन्ने॥क्रव्येच॥दुहःकब्घश्च॥मंत्रेश्वेतव ॥६॥

होक्थशस्पुरोडाशोण्विन्॥अवेयजः॥विजुपेछंदसि॥आतोमनि
न्क्वनिब्वनिपश्च॥अन्येभ्योपिदृश्यंते॥क्विप्च॥स्थःकच॥सुप्यजा
तौणिनिस्ताछील्ये॥कर्त्तर्युपमाने॥व्रते॥४॥ ॥बहुलमाभीक्ष्ण्ये
॥मनः॥आत्ममानेखश्च॥भूते॥करणेयजः॥कर्मणिहनः॥ब्रह्मभ्रू
णवृत्रेषुक्विप्॥बहुलंछंदसि॥सुकर्मपापमंत्रपुण्येषुकृञः॥सोमे
सुञः॥अग्नौचेः॥कर्मण्यग्न्याख्यायां॥कर्मणीनिविक्रियः॥दृशेः
क्वनिप्॥राजनियुधिकृञः॥सहेच॥सप्तम्यांजनेर्डः॥पंचम्याम

॥ सू॰ पा॰ ३ ॥
॥ २७ ॥

जातौ ॥ उपसर्गे च संज्ञायां ॥ अनौ कर्मणि ॥ ५ ॥ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते
॥ निष्ठा ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ जीर्यतेरतृन् ॥ छंदसि लिट् ॥ लिटः कानज्वा
॥ क्वसुश्च ॥ भाषायां सदवसश्रुवः ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥
लुङ् ॥ अनद्यतने लङ् ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ न यदि ॥ विभाषा सा
कांक्षे ॥ परोक्षे लिट् ॥ हशश्वतोर्लङ् च ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ लट् स्मे ॥ अप
रोक्षे च ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ६ ॥ ॥ नन्वोर्विभाषा ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ ॥ राम ॥
वर्तमाने लट् ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ संबो ॥ ७ ॥

धने च ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ तौ सत् ॥ पूङ्यजोः शानन् ॥ ताच्छी
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ द्विषोऽमि
त्रे ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ अर्हः प्रशंसायां ॥ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्सा
धुकारिषु ॥ तृन् ॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यप
त्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ णेश्छंदसि ॥ भुवश्च ॥ ग्लाजिस्थ
श्च ग्स्नुः ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ ७ ॥ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घि
नुण् ॥ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वर

॥ सू॰पा॰३ ॥
॥ २८ ॥

परिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्री
डविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ वीकषलसक
त्थसंभः ॥ अपेचलषः ॥ प्रेलपसृद्रुमथवदवसः ॥ निंदाहिंसाक्लिश
खादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञोवुञ् ॥ देवि
क्रुशोश्चोपसर्गे ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ अनुदात्तेतश्च ह
लादेः ॥ जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ क्रुधमंडा
र्थेभ्यश्च ॥ नयः ॥ सूददीपदीक्षश्च ॥ लषपतपदस्थाभूवृषहन ॥ रामू ॥

कमगमभूभ्यः उकञ् ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन् ॥ प्रजोरि
निः ॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ स्पृहिगृहि
पतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्यः आलुच् ॥ दाधेट्सिशदसदोरुः ॥
सृघस्यदः क्मरच् ॥ २८ ॥ ॥ भंजभासमिदो घुरच् ॥ विदिभिदिच्छि
देः कुरच् ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ गत्वरश्च ॥ जागुरूकः ॥ य
जजपदशां यङः ॥ नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ सनाशं
सभिक्ष उः ॥ बिंदुरिच्छुः ॥ क्याच्छंदसि ॥ आदृगमहनजनः कि

॥सू०पा०३॥ क्रिनौ लिट् ॥ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ शृवंद्योरारुः ॥ भियः क्रुक्लुकनौ ॥
॥२९॥ स्थेशभासपिसकसोवरच् ॥ यश्च यङः ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृ
जुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ भुवः संज्ञांतरयोः ॥ विप्रसं
भ्यो डुसंज्ञायां ॥ ९ ॥ ॥धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि
सिचमिहपतदशनहः करणे ॥ हलसूकरयोः पुवः ॥ अर्त्तिलूधूसूख
नसहचर इत्रः ॥ पुवः संज्ञायां ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ ञीतः क्तः ॥ मति ॥ राम ॥
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १० ॥ ॥कर्मणि दिवा पूः सर्वसत्सू बङ्कुलमन्येष ॥ ९ ॥

पिनन्वोः शामितिभंजभासधः कर्मण्यष्टौ ॥ ॥इत्यष्टाध्यायीतृती
याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ॥पादसूत्राणि ॥ १८८ ॥ ॥
॥उणादयो बहुलं ॥ भूतेपि दृश्यंते ॥ भविष्यति गम्यादयः ॥ यावत्पुरानि
पातयोर्लट् ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ किंवृत्ते लिप्सायां ॥ लिप्स्यमानसि
द्धौ च ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां
क्रियार्थायां ॥ भाववचनाश्च ॥ अण्कर्मणि च ॥ लृट् शेषे च ॥ लृटः स
द्वा ॥ अनद्यतने लुट् ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ सृ स्थिरे ॥ भावे ॥

॥सू॰पा॰३॥ ॥३०॥ अकर्तरिच कारके संज्ञायां॥परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः॥१॥ ॥इङश्च॥
उपसर्गेरुवः॥समियुद्रुदुवः॥श्रिणीभुवोनुपसर्गे॥वौक्षुश्रुवः॥अवोदो
र्नियः॥प्रेद्रुस्तुस्रुवः॥निरभ्योःपूल्वोः॥उन्योर्ग्रः॥कृधान्ये॥यज्ञे
समिस्तुवः॥प्रेस्रोयज्ञे॥प्रथनेवावशब्दे॥छंदोनाम्निच॥उदिग्रहः
॥समिमुष्टौ॥परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥परावनुपात्ययइणः॥
व्युपयोःशेतेःपर्याये॥हस्तादानेचेरस्तेये॥२॥ ॥निवासचितिशरी ॥राम॥
रोपसमाधानेष्वादेश्चकः॥संघेचानौत्तराधर्ये॥कर्मव्यतिहारेण ॥३०॥

च्स्त्रियां॥अभिविधौभावइनुण्॥आक्रोशेवन्योर्ग्रहः॥प्रेलिप्सायां॥
परौयज्ञे॥नौवृधान्ये॥उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः॥विभाषाङिरुप्लुवोः
॥अवेग्रहोवर्षप्रतिबंधे॥प्रेवणिजां॥रश्मौच॥वृणोतेराच्छादने॥प
रौभुवोवज्ञाने॥एरच्॥ऋदोरप्॥ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥उपसर्गे
दः॥नौणच॥३॥ ॥व्यधजपोरनुपसर्गे॥स्वनहसोर्वा॥यमःसमु
पनिविषुच॥नौगदनदपठस्वनः॥क्वणोवीणायांच॥नित्यंपणःप
रिमाणे॥मदोनुपसर्गे॥प्रमदसंमदौहर्षे॥समुदोरजःपशुषु॥अक्षे

॥ सू॰पा॰३ ॥ ॥ ३१ ॥ षु ग्लहः ॥ प्रजने सर्तेः ॥ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ आङि युद्धे ॥ नि
पानमाहावः ॥ भावेनुपसर्गस्य ॥ हनश्च वधः ॥ मूर्तौ घनः ॥ अंतर्घनो दे
शे ॥ अंगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ उद्घनोत्याधानं ॥ ४ ॥ ॥ अपघनो
ङ्गं ॥ करणेयोविद्रुषु ॥ स्तंबे क च ॥ परौ घः ॥ उपघ्न आश्रये ॥ संघो
द्घौ गणप्रशंसयोः ॥ निघो निमितं ॥ ड्वितः क्त्रिः ॥ ट्वितोथुच् ॥ यजयाच
यतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ स्वपो नन् ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ कर्मण्यधिक ॥ राम ॥
रणे च ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ स्थागापापचो भावे ॥ मंत्रे वृषेषपचमनविदभू ॥ ३१ ॥

वीराः उदात्तः ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ व्रजयजोर्भावे
क्यप् ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ कृ
ञः श च ॥ ५ ॥ ॥ इच्छा ॥ अ प्रत्ययात् ॥ गुरोश्च हलः ॥ षिद्भिदादि
भ्योङ् ॥ चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ ण्यासश्रंथो
युच् ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलं ॥ संज्ञायां ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्न
योरिञ्च ॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्यु
टो बहुलं ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ ल्युट् च ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्क

॥सू॰ पा॰ ३॥ ॥३२॥ र्तुः शरीरसुखं॥करणाधिकरणयोश्च॥पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण॥गोच
रसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥ ६ ॥ ॥हल
श्च॥अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च॥उदंकोनुदके॥जालमा
नायः॥खनो घ च॥ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्॥कर्तृकर्मणो
श्च भूकृञोः॥आतो युच्॥छंदसि गत्यर्थेभ्यः॥अन्येभ्योपि दृश्यते
॥वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा॥आशंसायां भूतवच्च॥क्षिप्रवच
ने लृट्॥आशंसावचने लिङ्॥नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः॥ ॥रामु॥ ॥३२॥

॥भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिंन्॥कालविभागे चानहोरात्राणां॥पर
स्मिन्विभाषा॥लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ॥भूते च॥ ७ ॥ ॥
वोताप्योः॥गर्हायां लडपिजात्वोः॥विभाषा कथमि लिङ् च॥किंवृत्ते
लिङ्लृटौ॥अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि॥किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥
जातुयदोर्लिङ्॥यच्चयत्रयोः॥गर्हायां च॥चित्रीकरणे च॥शेषे लृडय
दौ॥उताप्योः समर्थयोर्लिङ्॥कामप्रवेदनेकच्चिति॥संभावनेलमिति
चेत्सिद्धाप्रयोगे॥विभाषा धातौ संभावनवचनेयदि॥हेतुहेतुमतोर्लिं

॥ सू॰पा॰३॥ ॥ ३३ ॥ ङ्॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन्॥ लिङ् च॥ इच्छार्थेभ्यो
विभाषा वर्तमाने॥ १॥ ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु
लिङ्॥ लोट् च॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥
स्मे लोट्॥ अधीष्टे च॥ कालसमयवेलासु तुमुन्॥ लिङ्यदि॥ अर्हे कृत्यतृचश्च
॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः॥ कृत्याश्च॥ शकि लिङ् च॥ आशि
षि लिङ्लोटौ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायां॥ माङि लुङ्॥ स्मोत्तरे लङ् च॥ ९॥
॥ उणादयःइङोनिवासव्यथजपोरषघनः इच्छाहलश्चवोतास्योर्विधि ॥ राम ॥ ॥ ३३ ॥

षोडश॥ ॥इत्यष्टाध्यायीतृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥ ॥
॥ पादसूत्राणि॥ १७६॥ ॥ धातुसंबंधे प्रत्ययाः॥ क्रियासमभिहारे लोट् लो
टो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥ समुच्चयेन्यतरस्यां॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पू
र्वस्मिन्॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य॥ छंदसि लुङ्लङ्लिटः॥ लिङ
र्थे लेट्॥ उपसंवादाशंकयोश्च॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअ
ध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ प्रयै रोहिष्यै अव्य
थिष्यै॥ दृशे विख्ये च॥ शकि णमुल्कमुलौ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ॥ कृत्या

र्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ अवचक्षे च ॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहु
तमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्त्वा ॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ परावरयोगे च ॥ १ ॥ ॥ समानक
र्तृकयोः पूर्वकाले ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ विभाषाग्रे
प्रथमपूर्वेषु ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ अन्य
थैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिव
चने ॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ यावति विंदजीवोः ॥ चर्मोदरयोः पू

रेः ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ चेले क्नोपेः ॥
निमूलसमूलयोः कषः ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ समूलाकृत
जीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ करणे हनः ॥ स्नेहने पिषः ॥ हस्ते वर्तिग्र
होः ॥ स्वे पुषः ॥ २ ॥ ॥ अधिकरणे बंधः ॥ संज्ञायां ॥ कर्त्रोर्जीवपुरु
षयोर्नशिवहोः ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ उपमाने कर्मणि च ॥ कषा
दिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायां ॥ हिंसार्था
नां च समानकर्मकाणां ॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ समास

॥ सू॰पा॰३ ॥ ॥ ३५ ॥ नौ प्रमाणे च ॥ अपादाने परीप्सायां ॥ द्वितीयायां च ॥ स्वांगे ध्रुवे ॥ परि
क्लिश्यमाने च ॥ विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ अस्यति
तृषोः क्रियांतरे कालेषु ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ अव्यये यथाभिप्रेता
ख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ तिर्यच्यपवर्गे ॥ २ ॥ स्वांगे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥
नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ तूष्णीमि भुवः ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ शकधृषज्ञा
ग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वल ॥ राम ॥
मर्थेषु ॥ कर्तरि कृत् ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्या ॥ १५ ॥

५८

॥ सू॰पा॰३ ॥ ॥ ३६ ॥ वा ॥ ध्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः ॥ लोटो लङ्वत् ॥ एरुः ॥ सेर्ह्यपिच्च
॥ वा छंदसि ॥ मेर्निः ॥ आमेतः ॥ सवाभ्यां वामौ ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ए
तः ऐ ॥ लेटो डाटौ ॥ आत ऐ ॥ वैतोन्यत्र ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥
स उत्तमस्य ॥ नित्यं ङितः ॥ इतश्च ॥ ५ ॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः
॥ लिङः सीयुट् ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ किदाशिषि ॥ झ
स्य रन् ॥ इटोत् ॥ सुट् तिथोः ॥ झेर्जुस् ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ ॥ राम ॥
आतः ॥ लङः शाकटायनस्यैव ॥ द्विषश्च ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं ॥ ॥ १६ ॥

६०

पात्यावा॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ तयोरेव कृत्यक्तखल
र्थाः॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासव
सजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने॥ भीमादयोऽपादाने॥ ता
भ्यामन्यत्रोणादयः॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥
लस्य॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहि
महिङ्॥ टित आत्मनेपदानां टेरे॥ थासः से॥ ४॥ ॥ लिटस्तझयो
रेशिरेच्॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ विदो लटो

आर्द्धधातुकं शेषः॥ लिङ् च॥ लिङाशिषि॥ छंदस्युभयथा॥ ६॥ ॥
॥ धातुसंबंधे समानाधिकरणे स्वांगे लिटस्तस्यस्थमिपां सप्तदश॥
॥ इत्यष्टाध्यायी तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ इत्यष्टाध्यायी तृ
तीयाध्यायस्समाप्तः॥ ॥ पादसूत्राणि॥ ११७॥ ॥ अध्यायविंशा ॥
॥ ३२॥ ॥ अध्यायसूत्राणि॥ ६३१॥ ॥ हरिः ॐ ३ म॥ ॥
॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसि
भ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योः सुप्॥ स्त्रियां॥ अजाद्यतष्टाप्॥ ॠन्नेभ्यो

॥सू॰पा॰४॥ ॥३७॥ ङीप्॥उगितश्च॥वनो र च॥पादोन्यतरस्यां॥टाबृचि॥अषट्स्वस्रा

दिभ्यः॥मनः॥अनो बहुव्रीहेः॥डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां॥अनुप

सर्जनात्॥टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्

करप्ख्युनां॥यञश्च॥प्राचां ष्फ तद्धितः॥सर्वत्र लोहितादिकतं

तेभ्यः॥कौरव्यमांडूकाभ्यां च॥वयसि प्रथमे॥१॥ ॥द्विगोः॥

अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥कांडांतात्क्षे ॥राम॥

त्रे॥पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां॥बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥संख्या ॥१॥

व्ययादेर्ङीप्॥दामहायनांताच्च॥अनउपधालोपिनोन्यतरस्यां॥

नित्यं संज्ञाछंदसोः॥केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृ

तसुमंगलभेषजाच्च॥रात्रेश्चाजसौ॥अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्॥पत्युर्नो

यज्ञसंयोगे॥विभाषा सपूर्वस्य॥नित्यं सपत्न्यादिषु॥पूतक्रतोरै

च॥वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः॥मनोरौ वा॥वर्णादनु

दात्तात्तोपधात्तो नः॥अन्यतो ङीष्॥२॥ ॥षिद्गौरादिभ्यश्च॥जा

नपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्य

॥सू०पा०४॥
॥३८॥

मत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुने
च्छाकेशवेशेषु॥ शोणात्प्राचां॥ वोतोगुणवचनात्॥ बह्वादिभ्यश्च॥
नित्यंछंदसि॥ भुवश्च॥ पुंयोगादाख्यायां॥ इंद्रवरुणभवशर्वरुद्र
मृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ क्रीतात्करणपू
र्वात्॥ क्तादल्पाख्यायां॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्॥ अस्वांगपूर्वपदा
द्वा॥ स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥ नासिकोदरौष्ठजंघादंत ॥राम॥
कर्णशृंगाच्च॥ नक्रोडादिबह्वचः॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ न ॥२॥

खमुखात्संज्ञायां॥ दीर्घजिह्वीचच्छंदसि॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ३॥
॥ वाहः॥ सख्यशिश्वीतिभाषायां॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥
पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च॥ इतोमनुष्यजातेः॥ ऊ
ङुतः॥ बाह्वंतात्संज्ञायां॥ पंगोश्च॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॥ संहितश
फलक्षणवामादेश्च॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि॥ संज्ञायां॥ शार्ङ्गरवा
द्यञोङीन्॥ यङश्चाप्॥ आवट्याच्च॥ तद्धिताः॥ यूनस्तिः॥ अणि
ञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ्गोत्रे॥ गोत्रावयवात्॥ क्रौड्या

॥सू०पा०अ०॥
॥३९॥

दिभ्यश्च ॥४॥ ॥दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योन्यत
रस्यां ॥ समर्थानांप्रथमाद्वा ॥ प्राग्दीव्यतोण् ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ दि
त्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ उत्सादिभ्योञ् ॥ स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौ
भवनात् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ गोत्रेलुगचि ॥ यूनिलुक् ॥ फक्फिञोर
न्यतरस्यां ॥ तस्यापत्यं ॥ एकोगोत्रे ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां ॥ अतइञ् ॥ बा
ह्वादिभ्यश्च ॥ सुधातुरकङ्च ॥ गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फञ् ॥ नडादिभ्यःफ ॥रामः॥ ॥३॥
क् ॥ हरितादिभ्योञः ॥५॥ ॥यञिञोश्च ॥ शारद्वतशुनकदर्भाद्भृगु

७६

वत्साग्रायणेषु ॥ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां ॥ अनृष्यानंतर्येबिदा
दिभ्योञ् ॥ गर्गादिभ्योयञ् ॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ कपिबो
धादांगिरसे ॥ वतंडाच्च ॥ लुक्स्त्रियां ॥ अश्वादिभ्यःफञ् ॥ भर्गात्त्रैग
र्ते ॥ शिवादिभ्योण् ॥ अवृद्धाभ्योनदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥
॥ ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ कन्या
याःकनीनच ॥ विकर्णशुंगच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ पीलाया
वा ॥ ढक्चमंडूकात् ॥ स्त्रीभ्योढक् ॥६॥ ॥द्व्यचः ॥ इतश्चानिञः ॥

७७

॥सू॰पा॰४॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ भ्रुवो वुक्च ॥ कल्याण्यादी
॥५०॥ नामिनङ् ॥ कुलटाया वा ॥ चटकाया ऐरक् ॥ गोधाया ढ्रक् ॥ आरगु
दीचां ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥ पितृष्वसुश्छण् ॥ ढकि लोपः ॥ मातृष्वसुश्च ॥
चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ क्षत्राद्घः ॥
कुलात्खः ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ ७ ॥ महाकुला
दञ्खञौ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ स्वसुश्छः ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ व्यन्सप ॥राम॥
त्ने ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ वृद्धाट्ठक्सौ ॥४॥

वीरेषु बहुलं ॥ फेश्छ च ॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ कुर्वादि
भ्यो ण्यः ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ उदीचामिञ् ॥ तिकादिभ्यः फि
ञ् ॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ अणो द्व्यचः ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रा
त् ॥ वाकिनादीनां कुक्च ॥ पुत्रान्तादन्यतरस्यां ॥ प्राचामवृद्धात्फि
न्बहुलं ॥ ८ ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति
गोत्रं ॥ जीवति तु वंश्ये युवा ॥ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ वान्यस्मिन्स
पिंडे स्थविरतरे जीवति ॥ वृद्धस्य च पूजायां ॥ यूनश्च कुत्सायां ॥

॥सू०पा०४॥ ॥४१॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ साल्वेयगांधारिभ्यांच ॥ द्व्यञ्मगध
कलिंगसूरमसादण् ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ कुरुनादिभ्योण्यः
॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ तेतद्राजाः ॥ कंबोजा
ल्लुक् ॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च ॥ अतश्च ॥ नप्राच्यभर्गादियौ
धेयादिभ्यः ॥ १ ॥ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकाद्गोत्रेद्वौरादिवाहोदैवयज्ञियत्रि
ंशोर्द्व्यचोमहाकुलान्मनोर्जातावष्टादश ॥ इत्यष्टाध्यायीचतु
र्थाध्यायस्यप्रथमः पादः ॥ १ ॥ पादसूत्राणि ॥ १७८ ॥ ॥ ॥राम॥ ॥४१॥

॥ तेनरक्तंरागात् ॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ नक्षत्रेणयुक्तः
कालः ॥ लुबविशेषे ॥ संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ द्वंद्वाच्छः ॥ दृष्टंसा
म ॥ कलेर्ढक् ॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ परिवृतोरथः ॥ पांडुकंबलादिनिः ॥
द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ कौमारापूर्ववचने ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ स्थंडिला
च्छयितरिव्रते ॥ संस्कृतंभक्षाः ॥ शूलोखाद्यत् ॥ दध्नष्ठक् ॥ उदश्वि
तोन्यतरस्यां ॥ क्षीराड्ढञ् ॥ १ ॥ ॥ सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायां ॥
आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः

॥ सू॰पा॰४ ॥ ॥ सास्य देवता ॥ कस्येत् ॥ शुक्राद्घन् ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ छच ॥
॥ ४२ ॥ महेंद्राद्घाणौ च ॥ सोमाट्ट्यण् ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ द्यावापृथिवीशु
नासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ अग्नेर्ढक् ॥ काले
भ्यो भववत् ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ पितृव्यमातुलमातामहपिता
महाः ॥ तस्य समूहः ॥ भिक्षादिभ्योण् ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य
राजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ केदाराद्यञ् च ॥ २ ॥ ॥ ठञ्कवचिनश्च ॥ ॥ राम ॥
॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् ॥ अनु ॥ द ॥

82

दात्तादेरञ् ॥ खंडिकादिभ्यश्च ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ अचित्तहस्ति
धेनोष्ठक् ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ खल
गोरथात् ॥ इनित्रकट्यचश्च ॥ विषयो देशे ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ भौ
रिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ सोस्यादिरिति च्छंदसः प्रगा
थेषु ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥
घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ तदधीते तद्वेद ॥ क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक्
॥ ३ ॥ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ वसंतादिभ्यष्ठक् ॥

83

॥सू॰पा॰४॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ सूत्राच्चकोपधात्॥ छंदोब्राह्मणानिचतद्विषयाणि॥ तदस्मि
॥४३॥ न्नस्तीतिदेशेतंनाम्नि॥ तेननिर्वृत्तं॥ तस्यनिवासः॥ अदूरभवश्च॥
ओरञ्॥ मतोश्चबह्वजंगात्॥ बह्वचःकूपेषु॥ उदक्चविपाशः॥ संक
लादिभ्यश्च॥ स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्राक्षु॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण्॥ रोणी॥ को
पधाच्च॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठको
रीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षक ॥रामः॥
र्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ ४॥ ॥जनपदेलुप्॥ ॥७॥

८४

वरणादिभ्यश्च॥ शर्करायावा॥ ठक्छौच॥ नद्यांमतुप्॥ मध्वादिभ्य
श्च॥ कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप्॥ नडशादाड्ड्वलच्॥ शिखायावलच्॥
उत्करादिभ्यश्छः॥ नडादीनांकुक्च॥ शेषे॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामा
द्यखञौ॥ कत्त्र्यादिभ्योढकञ्॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्वास्यलंकारेषु॥
नद्यादिभ्योढक्॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ कापिश्याष्फक्॥ रंको
रमनुष्येण्च॥ ५॥ ॥द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्॥ कंथायाष्ठक्॥
वर्णौवुक्॥ अव्ययात्त्यप्॥ ऐषमोह्यश्वसोन्यतरस्यां॥ तीररूप्यो

८५

||सू॰पा॰४|| ||४४|| त्तरपदादञ्यौ || दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः || मद्रेभ्योञ् || उदीच्यग्रा
माच्चबह्वचोंतोदात्तात् || प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् || क
ण्वादिभ्योगोत्रे || इञश्च || नद्व्यचःप्राच्यभरतेषु || वृद्धाच्छः || भव
तष्ठक्छसौ || काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ || वाहीकग्रामेभ्यश्च || विभाषो
शीनरेषु || ओर्देशेठञ् || वृद्धात्प्राचां || ६ || || धन्वयोपधाद्वु
ञ् || प्रस्थपुरवहांताच्च || रोपधेतोःप्राचां || जनपदतदवध्योश्च || अ ||राम||
वृद्धादपिबहुवचनविषयात् || कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् || धू ||२||

मादिभ्यश्च || नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः || अरण्यान्मनुष्ये || विभाषा
कुरुयुगंधराभ्यां || मद्रवृज्योःकन् || कोपधादण् || कच्छादिभ्यश्च ||
मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् || अपदातौसाल्वात् || गोयवाग्वोश्च || गर्तोत्त
रपदाच्छः || गहादिभ्यश्च || प्राचांकटादेः || राज्ञःकच || ७ || ||
वृद्धादकेकांतखोपधात् || कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ||
पर्वताच्च || विभाषामनुष्ये || कृकणपर्णाद्भारद्वाजे || २ || ||ते
नसास्मिनूठञ्ञ्कमादिभ्योजनपदेद्युप्रागपागुधन्वृद्धात्पंच || ||

॥सू॰पा॰४॥ इत्यष्टाध्यायीचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥२॥ ॥पादसूत्राणि१४५॥
॥४५॥ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च॥ तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ॥ तव
कममकावेकवचने॥ अर्धाद्यत्॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ दिक्पू
र्वपदाट्ठञ्च॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ मध्यान्मः॥ असांप्र
तिके॥ द्वीपादनुसमुद्रंयञ्॥ कालाट्ठञ्॥ श्राद्धेशरदः॥ विभाषारो
गातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्यांच॥ श्वसस्तुट्च॥ संधिवेलाद्यृतुनक्ष ॥राम॥
त्रेभ्योण्॥ प्रावृषएण्यः॥ वर्षाभ्यष्ठक्॥ छंदसिठञ्॥ वसंताच्च॥१॥ ॥१॥

॥हेमंताच्च॥ सर्वत्राण्चतलोपश्च॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्यु
लौतुट्च॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ तत्रजातः॥ प्रावृषष्ठप्॥ संज्ञा
यांशरदोवुञ्॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्॥ पथःपं
थच॥ अमावास्यायावा॥ अच॥ सिंधुपकराभ्यांकन्॥ अणञौच
॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढा
बहुलाल्लुक्॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च॥ वत्सशालाभिजिद
श्वयुक्छतभिषजोवा॥ नक्षत्रेभ्योबहुलं॥ कृतलब्धक्रीतकुश

॥ सू॰ पा॰ ४ ॥ ॥ ४६ ॥

लाः ॥ प्रायभवः ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ २ ॥ ॥ संभूते ॥ को
शाड्ढञ् ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ उप्ते च ॥ आश्वयुज्या वु
ञ् ॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां ॥ देयमृणे ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसा
द्वुन् ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ व्याह
रति मृगः ॥ तदस्य सोढं ॥ तत्र भवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ शरीराव
यवाच्च ॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ गंभी
राञ्ञ्यः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥ ॥ ग्रामात्प ॥ राम ॥ ॥ १० ॥

९०

॥ सू॰ पा॰ ४ ॥ ॥ ४७ ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ मयट् च ॥ प्रभवति ॥ विदूराञ्ञ्यः ॥ त
द्गच्छति पथिदूतयोः ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारं ॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे ॥
शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः ॥ सोऽस्य निवासः ॥ अभि
जनश्च ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ शंडिकादिभ्यो ञ्यः ॥ सिंधुतक्ष
शिलादिभ्योऽणञौ ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्य
कः ॥ भक्तिः ॥ अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ वासुदेवा ॥ राम ॥
र्जुनाभ्यां वुन् ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ जनपदिनां जनप ॥ ११ ॥

९१

र्यनुपूर्वात्॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः॥ वर्गांताच्च॥ अशब्दे यत्खाव
न्यतरस्यां॥ कर्णललाटात्कनलंकारे॥ तस्यव्याख्यान इति च व्या
ख्यातव्यनाम्नः॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अध्याये
ष्वेवर्षेः॥ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्॥ छंदसो यदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मण
र्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणृगयनादिभ्यः॥
तत आगतः॥ ठगायस्थानेभ्यः॥ शुंडिकादिभ्योण्॥ विद्यायोनिसं
बंधेभ्यो वुञ्॥ ऋतष्ठञ्॥ पितुर्यच्च॥ गोत्रादंकवत्॥ ४॥ ॥

दवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ ५॥ ॥ तेनप्रोक्तं॥ ति
त्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणि
निः॥ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
॥ शौनकादिभ्यश्छंदसि॥ कठचरकाल्लुक्॥ कलापिनोण्॥ छगलिनोढि
नुक्॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः
॥ तेनैकदिक्॥ तसिश्च॥ उरसो यच्च॥ उपज्ञाते॥ कृते ग्रंथे॥ संज्ञायां॥ कुला
लादिभ्यो वुञ्॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥ तस्येदं॥ ६॥ ॥

॥ सू॰पा॰४ ॥ रथाद्यत् ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ हलसीराट्ठक् ॥ द्वंद्वा
॥ ४८ ॥ द्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञाम
ण् ॥ शाकलाद्वा ॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ नदंडमाण
वांतेवासिषु ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ कौपिंजलहास्तिपदादण् ॥ आथर्व
णिकस्येकलोपश्च ॥ तस्यविकारः ॥ अवयवेच प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥
बिल्वादिभ्योऽण् ॥ कोपधाच्च ॥ त्रपुजतुनोःषुक् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्ता ॥ राम ॥
देश्च ॥ ७ ॥ ॥ पलाशादिभ्योवा ॥ शम्याष्ट्लञ् ॥ मयड्वैतयोर्भाषाया ॥ १२ ॥

मभक्ष्याच्छादनयोः ॥ नित्यंवृद्धशरादिभ्यः ॥ गोश्चपुरीषे ॥ पिष्टाच्च
॥ संज्ञायांकन् ॥ व्रीहेःपुरोडाशे ॥ असंज्ञायांतिलयवाभ्यां ॥ द्व्यचश्छं
दसि ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ तालादिभ्योऽण् ॥ जातरूपेभ्यःपरिमाणे ॥
प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ञितश्चतत्प्रत्ययात् ॥ क्रीतवत्परिमाणात् ॥
उष्ट्राद्वुञ् ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ एण्याढञ् ॥ गोपयसोर्यत् ॥ ८ ॥ ॥ द्रो
श्च ॥ मानेवयः ॥ फलेलुक् ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ जंब्वावा ॥ लुप्च ॥ हरीतक्या
दिभ्यश्च ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक्च ॥ ९ ॥ ॥ पुष्पमूलेमता

॥ सू॰पा॰४ ॥ त्तं संभूते यामाड्डे तु तेन रथ्यात स्लाश्मादिभ्यो ड्रो श्वाटे ॥ ॥ इत्यष्टाध्या
॥ ४९ ॥ यी चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ पाद सूत्राणि ॥ १६८ ॥
॥ प्राग्वहतेष्ठक् ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितं ॥ संस्कृतं ॥ कुलत्थ
कोपधादण् ॥ तरति ॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ चरति ॥ आकर्षा
त्ष्ठल् ॥ पर्पादिभ्यष्ठन् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ वस्न
क्रयविक्रयाट्ठन् ॥ आयुधाच्छ च ॥ हरत्युत्संगादिभ्यः ॥ भस्त्रादिभ्य ॥ राम ॥
ष्ठन् ॥ विभाषा विवधवीवधात् ॥ अण्कुटिलिकायाः ॥ निर्वृत्ते स्क्षद्यू ॥ ९३ ॥

९६

तादिभ्यः ॥ क्त्रेर्मम्नित्यं ॥ १ ॥ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्नौ ॥
॥ संसृष्टे ॥ चूर्णादिनिः ॥ लवणाल्लुक् ॥ मुद्गादण् ॥ व्यंजनैरुपसिक्ते ॥
ओजः सहोंभसा वर्तते ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं ॥ परिमुखं च
॥ प्रयच्छति गर्ह्यं ॥ कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ॥ उंछति ॥ रक्षति ॥
शब्ददर्दुरं करोति ॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हंति ॥ परिपंथं च तिष्ठति ॥
माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ आक्रंदाट्ठञ्च ॥ पदोत्तरपदं
गृह्णाति ॥ प्रतिकंठार्थललामं च ॥ २ ॥ ॥ धर्मं चरति ॥ प्रतिपथमे

||सू॰पा॰४|| तिठंश्च॥समवायान्त्समवैति॥परिषदोण्यः॥सेनायावा॥संज्ञायां
||५०|| ललाटकुक्कुट्यौपश्यति॥तस्यधर्म्यं॥अण्महिष्यादिभ्यः॥ऋतो
ञ्॥अवक्रयः॥तदस्यपण्यं॥लवणाट्ठञ्॥किशरादिभ्यष्ठन्॥
शलालुनोन्यतरस्यां॥शिल्पं॥मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां॥प्रह
रणं॥परश्वधाट्ठञ्च॥शक्तियष्ट्यौरीकक्॥अस्तिनास्तिदिष्टंम
तिः॥३॥ ॥शीलं॥छत्रादिभ्योणः॥कर्माध्ययनेवृत्तं॥बह्वच्पूर्व ||राम||
पदाट्ठच्॥हितंभक्षाः॥तदस्मैदीयतेनियुक्तं॥श्राणामांसोद ||१४||

नाट्टिठन्॥भक्तादणन्यतरस्यां॥तत्रनियुक्तः॥अगारांताट्ठन्॥अध्या
यिन्यदेशकालात्॥कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषुव्यवहरति॥निकटेव
सति॥आवसथात्ष्ठल्॥प्राग्घिताद्यत्॥तद्वहतिरथयुगप्रासंगं॥
धुरोयड्ढकौ॥खः सर्वधुरात्॥एकधुरालुक्च॥शकटादण्॥४॥ ॥
हलसीराट्ठक्॥संज्ञायांजन्याः॥विध्यत्यधनुषा॥धनगणंलब्धा॥
अन्नाण्णः॥वशंगतः॥पदमस्मिंदृश्यं॥मूलमस्याबर्हि॥संज्ञायांधे
नुष्या॥गृहपतिनासंयुक्तेञ्यः॥नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातु

॥ सू॰पा॰४॥ लाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ धर्मपथ्य
॥ ५१ ॥ र्थन्यायादनपेते ॥ छंदसोनिर्मिते ॥ उरसोण्च ॥ हृदयस्यप्रियः ॥ बंधने
चर्षौ ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ तत्रसाधुः ॥ प्रतिजनादिभ्यः
खञ् ॥ भक्ताण्णः ॥ ५ ॥ ॥ परिषदोण्यः ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ गुडादि
भ्यष्ठञ् ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ सभायायः ॥ ढश्छंदसि ॥ स
मानतीर्थेवासी ॥ समानोदरेशयितओचोदात्तः ॥ सोदराद्यः ॥ भवे ॥ रासू ॥
छंदसि ॥ पाथोनदीभ्यांड्यण् ॥ वेशंतहिमवद्भ्यामण् ॥ स्रोतसोविभा ॥ १५ ॥

षाड्यड्ड्यौ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ तुग्राद्घन् ॥ अग्राद्यत् ॥ घच्छौ
च ॥ समुद्राभ्राद्घः ॥ बर्हिषिदत्तं ॥ दूतस्यभागकर्मणी ॥ ६ ॥ ॥ रक्षोयातू
नांहननी ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यःप्रशस्ये ॥ असुरस्यस्वं ॥ मायाया
मण् ॥ तद्वानासामुपधानोमंत्रऽइतीष्टकासुलुक्चमतोः ॥ अश्विमानण् ॥
वयस्यासुमूर्ध्नोमतुप् ॥ मत्वर्थेमासतन्वोः ॥ मधोर्ञच ॥ ओजसोहनिय
त्खौ ॥ वेशोयशऽआदेर्भगाद्यल् ॥ खच ॥ पूर्वैःकृतमिनयौच ॥ अद्भिः
संस्कृतं ॥ सहस्रेणसंमितौघः ॥ मतौच ॥ सोममर्हतियः ॥ मयेच ॥ म

॥सू०पा०४॥ ॥५२॥ धोः॥ वसोः समूहे च॥ ७॥ ॥नक्षत्राद्घः॥ सर्वदेवात्तातिल्॥ शि
वशमरिष्टस्य करे॥ भावे च॥ ९॥ ॥प्राग्वहतेरप मित्यधर्मं
शीलं हल परिषदोर क्षोनक्षत्राच्चत्वारि॥ ॥इत्यष्टाध्यायीच
तुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ ॥इत्यष्टाध्यायी चतुर्थोध्यायः
समाप्तः॥ ४॥ ॥पाद सूत्राणि॥ १४४॥ अध्यायविंशा॥ २४॥ ॥
॥ अध्यायसूत्राणि॥ ६३५॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॐ ३ म॥ ॥राम॥ ॥१८॥

॥हरिः ॐ ३ म्॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ उगवादिभ्यो यत्॥ कंबलाच्च संज्ञायां
॥विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ तस्मै हितं॥ शरीरावयवाद्यत्॥ खलयव
माषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ अजाविभ्यां थ्यन्॥ आत्मन्विश्वजनभो
गोत्तरपदात्खः॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ॥ माणवचरकाभ्यां खञ्॥
॥तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः
॥चर्मणोञ्॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ परिखाया ढञ्॥ प्राग्वते
ष्ठञ्॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ असमासे निष्कादि

॥सू॰पा॰५॥ ॥५३॥

भ्यः ॥६॥ ॥शताच्च ठन्यतावशते ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्
॥वतोरिड्वा ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायां ॥ कंसाट्टिठन् ॥ शूर्पादञन्य
तरस्यां ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लु
गसंज्ञायां ॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यां ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ बिस्ता
च ॥ विंशतिकात्खः ॥ खार्या ईकन् ॥ पणपादमाषशताद्यत् ॥ शाणा
द्वा ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ तेन क्रीतं ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ गोद्व
चोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छ च ॥ ७ ॥ ॥सर्वभूमिपृथि ॥राम॥ ॥१॥

१०४

वीभ्यामणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च ॥ लोकसर्वलोकाभ्यां ठ
ञ् ॥ तस्य वापः ॥ पात्रात्ष्ठन् ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते
॥पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ भागाद्यच्च ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥
वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ आढकाचितपात्रा
त्खोन्यतरस्यां ॥ द्विगोः ष्ठंश्च ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ सोस्यांशवस्नभृत
यः ॥ तदस्य परिमाणं ॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ पङ्क्तिविं
शतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं ॥ पंचद

१०५

॥सू॰पा॰५॥
॥५४॥

शतौवर्ग्येवा॥३॥ ॥सप्तनोऽञ्छंदसि॥त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसं
ज्ञायांडण्॥तदर्हति॥छेदादिभ्योनित्यं॥शीर्षच्छेदाद्यच्च॥दंडादिभ्यो
यः॥छंदसिच॥पात्राद्घंश्च॥कडंकरदक्षिणाच्छच॥स्थालीबिलात्॥
यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ॥पारायणतुरायणचांद्रायणंवर्त्तयति॥संश
यमापन्नः॥योजनंगच्छति॥पथःष्कन्॥पंथोणनित्यं॥उत्तरपथेनाहृ
तंच॥कालात्॥तेननिर्वृत्तं॥तमधीष्टोभृतोभूतोभावी॥४॥ ॥ ॥राम॥
मासाद्वयसियत्खञौ॥द्विगोर्यप्॥षण्मासाण्ण्यच्च॥अवयसिठंश्च॥

१०६

समायाःखः॥द्विगोर्वा॥रात्र्यहःसंवत्सराच्च॥वर्षाल्लुक्च॥चित्तवतिनि
त्यं॥षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यंते॥वत्सरांताच्छश्छंदसि॥संपरिपूर्वा
त्खच॥तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरं॥तदस्यब्रह्मचर्यं॥तस्यचदक्षि
णायज्ञाख्येभ्यः॥तत्रचदीयतेकार्यंभववत्॥व्युष्टादिभ्योऽण्॥तेनय
थाकथाचहस्ताभ्यांणयतौ॥संपादिनि॥कर्मवेषाद्यत्॥५॥ ॥तस्मै
प्रभवतिसंतापादिभ्यः॥योगाद्यच्च॥कर्मणउकञ्॥समयस्तदस्य
प्राप्तं॥ऋतोरण्॥छंदसिघस्॥कालाद्यत्॥प्रकृष्टेठञ्॥प्रयोजनं॥

१०७

॥सू॰पा॰५॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ समापनात्स
॥५५॥ पूर्वपदात्॥ ऐकागारिकट् चौरे॥ आकालिकडाद्यंतवचने॥ तेनतुल्यंक्रिया
चेद्वतिः॥ तत्रतस्येव॥ तदर्हं॥ उपसर्गाच्छंदसिधात्वर्थे॥ तस्यभावस्त्वत
लौ॥ आचत्वात्॥ ६॥ ॥नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट
बुधकतरसलसेभ्यः॥ पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा॥ वर्णदृढादिभ्यःष्यञ्च
॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥ सख्युर्यः॥ ॥राम॥
कपिज्ञात्योर्ढक्॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्योयक्॥ प्राणभृज्जातिवयोवच ॥३॥

नोद्गात्रादिभ्योञ्॥ हायनांतयुवादिभ्योण्॥ इगंताच्चलघुपूर्वात्॥ योप
धाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्॥ द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवे
तेषु॥ होत्राभ्यश्छः॥ ब्रह्मणस्त्वः॥ ७॥ ॥शाकीताच्छतात्सर्वभूमिससनो
भ्यासात्तस्मैननभ्योऽङ्ग॥ ॥इत्यष्टाध्यायीपंचमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥
॥१॥ ॥पादसूत्राणि॥ १३६॥ ॥धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्॥ व्रीहिशा
ल्योर्ढक्॥ यवयवकषष्टिकाद्यत्॥ विभाषातिलमाषोमाभंगाणुभ्यः॥ सर्व
चर्मणःकृतःखखञौ॥ यथामुखसंमुखस्यदर्शनःखः॥ तत्सर्वादेःपथ्यंग

॥सू०पा०५॥ ॥५६॥

कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति॥ आप्रपदं प्राप्नोति॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभ
क्षयतिनेयेषु॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति॥ अवारपारात्यंतानुकामं
गामी॥ समांसमां विजायते॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे॥ आगवीनः॥ अनुग्वलंगा
मी॥ अध्वनो यत्खौ॥ अभ्यमित्राच्छ च॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे॥ अश्वस्यैका
हगमः॥ शालीनकौपीने ऽअधृष्टाकार्ययोः॥ १॥ ॥ व्रातेन जीवति॥ साप्तपदी
नं सख्यं॥ हैयंगवीनं संज्ञायां॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुण ॥राम॥
ब्जाहचौ॥ पक्षात्तिः॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह॥ ॥४॥

990

वेः शालच्छंकटचौ॥ संप्रोदश्च कटच्॥ अवात्कुटारच्च॥ नते नासिकायाः सं
ज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ इनच्पिटच्चिकचि च॥ उपाधि
भ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः॥ कर्मणि घटोठच्॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य
इतच्॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ पुरुषहस्तिभ्यामण्च॥ यत्तदेते
भ्यः परिमाणे वतुप्॥ किमिदंभ्यां वो घः॥ २॥ ॥ किमः संख्यापरिमा
णे डति च॥ संख्यायाः अवयवे तयप्॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ उभादुदा
त्तो नित्यं॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः॥ शदंतविंशतेश्च॥ संख्याया

999

॥सू०पा०५॥ ॥८७॥ गुणस्य निमाने मयट् ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ नांतादसंख्यादेर्मट् ॥ थट् छं
दसि ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ वतो
रिथुक् ॥ द्वेस्तीयः ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां
॥ नित्यं शतादि मासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ मतौ
च्छः सूक्तसाम्नोः ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ २ ॥ ॥ विमुक्तादिभ्यो
ऽण् ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ धन ॥राम॥
हिरण्यात्कामे ॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ सस्येन परिजा ॥५॥

तः ॥ अंशंहारी ॥ तंत्रादचिरापहृते ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां ॥ शीतो
ष्णाभ्यां कारिणि ॥ अधिकं ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ पार्श्वेनान्वि
च्छति ॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लु
ग्वा ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे ॥ उत्क उन्मनाः ॥
॥ ४ ॥ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां ॥ कुल्मा
षादञ् ॥ श्रोत्रियंश्छंदोऽधीते ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ पूर्वादि
निः ॥ सपूर्वाच्च ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यव

॥सू॰पा॰५॥ ॥५८॥ स्यात्तरि ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां ॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे
चिकित्स्यः ॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रद त्त
मितिवा ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ रसादिभ्यश्च ॥ प्राणिस्था
दातो लजन्यतरस्यां ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥
फेनादिलच्च ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥५॥ ॥
प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ अण्च ॥
सिकताशर्कराभ्यां च ॥ देशे लुबिलचौ च ॥ दंतउन्नतउरच् ॥ ऊ ॥राम॥ ॥६॥

११४

षमुषिमुष्कमधोरः ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ केशाद्वोन्यतरस्यां ॥ गांड्यजगा
त्संज्ञायां ॥ कांडांडादीरन्नीरचौ ॥ रजः कृष्यासुतिपरिषदोवलच् ॥ दंतशि
खात्संज्ञायां ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिन
मलीमसाः ॥ अतः इनिठनौ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ तुंदादिभ्यः इलच्च ॥ ए
कगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं ॥ शतसहस्रांताच्च निष्कात् ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्
॥६॥ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ बहुलं छंदसि ॥ ऊर्णाया युस् ॥ वाचो
ग्मिनिः ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ अर्शआदिभ्योच् ॥

११५

॥सू॰पा॰५॥ ॥५२॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् ॥ वयसि पूरणा
त् ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ धर्मशीलवर्णांताच्च ॥ हस्ताज्जातौ ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि
॥ पुष्करादिभ्यो देशे ॥ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां ॥ संज्ञायां मन्माभ्यां ॥
कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ तुंदिवलिवटेर्भः ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥
॥७॥ ॥धान्यानां वीतेन किमो विमुक्तादिभ्यः कालप्रज्ञाश्रद्धायामेधावि
ध्यातिः ॥ ॥इत्यष्टाध्यायी पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ॥
पादसूत्राणि ॥ १४० ॥ ॥प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ किंसर्वनामबहुभ्यो ॥राम॥ ॥७॥

११६

ऽद्व्यादिभ्यः ॥ इदम इश् ॥ एतेतौ रथोः ॥ एतदोऽश् ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
दि ॥ पंचम्यास्तसिल् ॥ तसेश्च ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ इदमो हः ॥
किमोऽत् ॥ वा ह च छंदसि ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यंते ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः का
ले दा ॥ इदमो र्हिल् ॥ अधुना ॥ दानीं च ॥ तदो दा च ॥ तयोर्दार्हिलौ च छं
दसि ॥ १ ॥ ॥अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां ॥ सद्यःपरुत्परार्यैषमः
परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभये
द्युरुत्तरेद्युः ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ इदमस्थमुः ॥ किमश्च ॥ था हेतौ च

११५

॥सू॰पा॰५॥ ॥६०॥ छंदसि ॥ दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ता
तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ विभाषा परावराभ्यां ॥ अंचेर्लुक् ॥
उपर्युपरिष्टात् ॥ पश्चात् ॥ पश्च पश्चा च छंदसि ॥ उत्तराधरदक्षिणा
दातिः ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः ॥ दक्षिणादाच् ॥ आहि च दू
रे ॥ उत्तराच्च ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां ॥ अस्ताति च ॥ ३
॥ ॥ विभाषावरस्य ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ अधिकरणविचाले ॥रामः॥
च ॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ एधाच्च ॥ ॥ ६० ॥

याप्ये पाशप् ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ प्रागेकादशभ्योऽछंदसि ॥
षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ मानपश्वंगयोः कन्लुकौ च ॥ एकादाकिनिच्चा
सहाये ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ
॥ तिङश्च ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ अजादी गुणव
चनादेव ॥ तुश्छंदसि ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ३ ॥ ॥ ज्य च ॥ वृद्धस्य च
॥ अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां ॥ विन्मतो
र्लुक् ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥

॥स॰शा॰५॥ विभाषासुपोबहुच्पुरस्तात्तु॥प्रकारवचनेजातीयर्॥प्रागिवात्कः॥
॥द्वि॰॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥कस्यचदः॥अज्ञाते॥कुत्सिते॥संज्ञायां
कन्॥अनुकंपायां॥नीतौचतद्युक्तात्॥बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा॥घ
निलचौच॥प्राचामुपादेरडज्वुचौच॥४॥ ॥जातिनाम्नःकन्॥अजि
नांतस्योत्तरपदलोपश्च॥ठाजादावूर्ध्वंद्वितीयादचः॥शेवलसुपरिवि
शालवरुणार्यमादीनांतृतीयात्॥अल्पे॥ह्रस्वे॥संज्ञायांकन्॥कुटी
शमीशुंडाभ्योरः॥कुत्वाडुपच्॥कासूगोणीभ्यांष्टरच्॥वत्सोक्षाश्वर्षभे ॥रामः॥ ॥५॥

१२०

भ्यश्चतनुत्वे॥किंयत्तदोनिर्द्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्॥वाबहूनांजा
तिपरिप्रश्नेडतमच्॥एकाच्चप्राचां॥अवक्षेपणेकन्॥इवेप्रतिकृतौ॥
संज्ञायांच॥लुंमनुष्ये॥जीविकार्थेचापण्ये॥देवपथादिभ्यश्च॥५॥
वस्तेर्ढञ्॥शिलायाढः॥शाखादिभ्योयः॥द्रव्यंचभव्ये॥कुशाग्राच्छः
॥समासाच्चतद्विषयात्॥शर्करादिभ्योण्॥अंगुल्यादिभ्यष्ठक्॥एक
शालायाष्ठजन्यतरस्यां॥कर्कलोहितादीकक्॥प्रत्नपूर्वविश्वेमात्था
ल्छंदसि॥पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वात्॥व्रातच्फञोरस्त्रियां॥आयु

१२१

॥स॰पा॰५॥ ॥६२॥

धजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्॥ वृकाट्टेण्यण्॥ दामन्या
दित्रिगर्तषष्ठाच्छः॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ॥ अभिजिद्विदभृ
च्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्॥ ञ्यादयस्तद्राजाः
॥ ६ ॥ ॥पाग्दिशोन घतनेर्विभाषाञ्यच जातिनाम्नोवस्तेरेको
नविंशतिः॥ ॥इत्यष्टाध्यायीपंचमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥
पादसूत्राणि॥ ११९॥ ॥पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोप ॥राम॥
श्च॥ दंडव्यवसर्गयोश्च॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्॥ अनत्यंत ॥१०॥

922

गतौ क्तात्॥ न सामिवचने॥ बृहत्याः आच्छादने॥ अषडक्षाशितंग्व
लंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियां॥ जात्यंता
च्छ बंधुनि॥ स्थानांताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्॥ किमेत्तिङव्यय
घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे॥ अमु च च्छंदसि॥ अनुगादिनष्ठक्॥ णचः स्त्रिया
मञ्॥ अणिनुणः॥ विसारिणो मत्स्ये॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग
णने कृत्वसुच्॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्॥ एकस्य सकृच्च॥ विभाषा बहो
र्धाविप्रकृष्टकाले॥ १॥ ॥तत्प्रकृतवचने मयट्॥ समूहवच्च बहुषु॥

923

॥सू०पा०५॥ अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ देवतांतात्तादर्थ्ये यत् ॥ पादार्घाभ्यां च ॥
॥६३॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ देवात्तल् ॥ अवेः कः ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ लोहितान्मणौ ॥ व
र्णे चानित्ये ॥ रक्ते ॥ कालाच्च ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ वाचो व्याहृतार्थायां ॥
तद्युक्तात्कर्मणोण् ॥ ओषधेरजातौ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ मृदस्तिकन् ॥ सस्नौ
प्रशंसायां ॥ ४ ॥ ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छंदसि ॥ बह्वल्पा
र्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां ॥ प्रतियोगे पं ॥रासू॥
चम्यास्तसिः ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त ॥११॥

१२४

रि तृतीयायाः ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ रोगाच्चापनय
ने ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो
रहोरजसां लोपश्च ॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ तद
धीनवचने ॥ देये त्रा च ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो
र्बहुलं ॥ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ कृञो द्वितीयतृ
तीयशंबबीजात्कृषौ ॥ संख्यायाश्च गुणांतायाः ॥ समयाच्च यापनायां ॥
॥२॥ ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ सुखप्रि

१२५

||स॰पा॰५|| यादानुलोम्ये || दुःखात्प्रातिलोम्ये || शूलात्पाके || सत्यादशपथे || मद्रा
||६४|| त्परिवापणे || समासांताः || न पूजनात् || किमः क्षेपे || नञस्तत्पुरुषात् ||
पथोविभाषा || बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् || ऋक्पूरब्धूःपथामा
नक्षे || अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः || अक्ष्णोदर्शनात् || अचतुरविच
तुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठी
वपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्या || राम ||
युषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः || ब्रह्महस्ति ||१२||

भ्यांवर्चसः || अवसमंधेभ्यस्तमसः || श्वसोवसीयश्श्रेयसः || ४ || || अन्ववत
प्तादहसः || प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् || अनुगवमायामे || द्विस्तावात्रिस्तावा
वेदिः || उपसर्गादध्वनः || तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः || अहःसर्वैक
देशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः || अह्नोह्नः एतेभ्यः || नसंख्यादेः समाहारे ||
उत्तमैकाभ्यांच || राजाहःसखिभ्यष्टच् || गोरतद्धितलुकि || अग्राख्याया
मुरसः || अनोश्मायःसरसांजातिसंज्ञयोः || ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णः || अ
तेः शुनः || उपमानादप्राणिषु || उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः || नावोद्विगोः ||

॥सू॰पा॰५॥ अर्द्धाच्च ॥५॥ ॥खार्याः प्राचां ॥द्वित्रिभ्यामंजलेः ॥अनसंतान्नपुंसकाच्छं
॥६५॥ दसि ॥ब्रह्मणोजानपदाख्यायां ॥कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां ॥द्वंद्वाच्चुदषहां
तात्समाहारे ॥अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥अनश्च ॥नपुंसकादन्यतर
स्यां ॥नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥झयः ॥गिरेश्च सेनकस्य ॥बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् ॥अंगुलेर्दारुणि ॥द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः ॥अप्पूरणी
प्रमाण्योः ॥अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थू ॥राम॥
लात् ॥उपसर्गाच्च ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपद ॥१३॥

१२८

प्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥ ॥नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यां ॥ नित्यमसिच्प्र
जामेधयोः ॥बहुप्रजाश्छंदसि ॥धर्मादनिच्केवलात् ॥ जंभासुहरिततृणसो
मेभ्यः ॥दक्षिणेर्मालुब्धयोगे ॥इच्कर्मव्यतिहारे ॥द्विदंड्यादिभ्यश्च ॥प्रसंभ्यां
जानुनोर्ज्ञुः ॥ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ऊधसोनङ् ॥धनुषश्च ॥वासंज्ञायां ॥जायाया नि
ङ् ॥गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥अल्पाख्यायां ॥उपमानाच्च ॥ पादस्य लो
पोहस्त्यादिभ्यः ॥कुंभपदीषु च ॥संख्यासुपूर्वस्य ॥ ७ ॥ ॥वयसि दंतस्य द
तृ ॥ छंदसि च ॥स्त्रियां संज्ञायां ॥विभाषा श्यावारोकाभ्यां ॥ अग्रांतशुद्धशु

१२९

॥सू॰पा॰५॥ भ्रवृषवराहेभ्यश्च॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः॥ त्रिककुत्पर्वते॥ उद्विभ्यां काकु
॥हेहे॥ दस्य॥ पूर्णाद्विभाषा॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप्॥ इन
स्त्रियां॥ नद्यृतश्च॥ शेषाद्विभाषा॥ न संज्ञायां॥ ईयसश्च॥ वंदिते भ्रातुः॥
ऋतश्छंदसि॥ नाडीतंत्र्योः स्वांगे॥ निष्प्रवाणिश्च॥ ६०॥ ॥पादशातस्यत
त्स्वकृतवृकसपत्रान्ववरवापोनश्वयसिविंशतिः॥ इत्यष्टाध्यायीपंचमाध्या
यस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ इत्यष्टाध्यायीपंचमाध्यायः समाप्तः॥ ५ पादसूत्राणि॥ ॥राम॥
१६०॥ अध्यायविंशा॥ २८॥ अध्यायसूत्राणि॥ ५५५॥ ॐ ३ मू॥ ॥ ॥१४॥

930

हरिः ॐ ३ मू॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ नंद्राः संयोगाद
यः॥ पूर्वोऽभ्यासः॥ उभे ऽअभ्यस्तं॥ जक्षित्यादयः षट्॥ तुजादीनां दीर्घो
ऽभ्यासस्य॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य॥ सन्यङोः॥ श्लौ॥ चङि॥ दाश्वान्सा
ह्वान्मीढ्वांश्च॥ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ बंधुनि बहुव्रीहौ॥
वचिस्वपियजादीनां किति॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छ
तिभृज्जतीनां ङिति च॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषां॥ स्वापेश्चङि॥ स्वपिस्यमि
व्येञां यङि॥ न वशः॥ १॥ ॥चायः की॥ स्फायः स्फी निष्ठायां॥ स्त्यः प्रपूर्व

939

॥ सू॰ पा॰ ६ ॥
॥ ६७ ॥

स्य ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोश्श्यः ॥ प्रतेश्च ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ शृतं पाके ॥ प्या
यः पी ॥ लिङ्यङोश्च ॥ विभाषाश्वेः ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ह्वः संप्रसारणं ॥ अभ्य
स्तस्य च ॥ बहुलं छंदसि ॥ चायः की ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेति
त्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं ॥ लिटि वयो यः ॥
वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ वेञः ॥ ॥ ल्यपि च ॥ ज्यश्च ॥ व्यश्च ॥ विभा
षा परेः ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ न व्यो लिटि ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ॥ राम ॥
क्रीङ्जीनां णौ ॥ सिध्यतेरपारलौकिके ॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्य ॥ १ ॥

पि च ॥ विभाषा लीयतेः ॥ खिदेश्छंदसि ॥ अपगुरो णमुलि ॥ चिस्फुरोर्णौ
॥ प्रजने वीयतेः ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ नित्यं स्मयतेः ॥ सृजिदृशोर्झल्यम
किति ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां ॥ शीर्षश्छंदसि ॥ ॥
ये च तद्धिते ॥ अचि शीर्षः ॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषंदोषन्यकञ्छ
कन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ धात्वादेः षः सः ॥ णो नः ॥ लोपो व्योर्वलि ॥
वेरपृक्तस्य ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबु
द्धेः ॥ शेश्छंदसि बहुलं ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ संहितायां ॥ छे च ॥

॥सू०पा०६॥ ॥६८॥ आङ्माङोश्च ॥ दीर्घात् ॥ पदांताद्वा ॥ इकोयणचि ॥ एचोयवायावः ॥ वांतो
यिप्रत्यये ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ ॥ क्षय्यजय्यौशक्यार्थे ॥ क्र
य्यस्तदर्थे ॥ भय्यप्रवय्येचछंदसि ॥ एकः पूर्वपरयोः ॥ अंतादिवच्च ॥
षत्वतुकोरसिद्धः ॥ आद्गुणः ॥ वृद्धिरेचि ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ आटश्च ॥ उपस
र्गादृतिधातौ ॥ वासुप्यापिशलेः ॥ ओतोम्शसोः ॥ एङिपररूपं ॥ ओमा
ङोश्च ॥ उस्यपदांतात् ॥ अतोगुणे ॥ अव्यक्तानुकरणस्यातइतौ ॥ ना
म्रेडितस्यांत्यस्यतुवा ॥ नित्यमाम्रेडितेडाचि ॥ १०० ॥ ॥ अकःसवर्णे ॥राम॥ ॥६॥

१३४

दीर्घः ॥ प्रथमयोःपूर्वसवर्णः ॥ तस्माच्छसोनःपुंसि ॥ नादिचि ॥ दीर्घाज्ज
सिच ॥ वाछंदसि ॥ अमिपूर्वः ॥ संप्रसारणाच्च ॥ एङःपदांतादति ॥ ङसिङ
सोश्च ॥ ऋतउत् ॥ ख्यत्यात्परस्य ॥ अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ हशिच ॥ प्रकृ
त्यांतःपादमव्यपरे ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवंत्ववस्युषुच ॥
यजुष्युरः ॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेंबेंबालेंबिकेपूर्वे ॥ अंगइत्यादौच ॥
अनुदात्तेचकुधपरे ॥ १२० ॥ ॥ अवपथासिच ॥ सर्वत्रविभाषागोः ॥ अ
वङ्स्फोटायनस्य ॥ इंद्रेचनित्यं ॥ प्लुतप्रगृह्याअचि ॥ आङोनुनासिक

१३५

॥ सू॰पा॰ ६ ॥ च्छंदसि ॥ इकोसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च ॥ ऋत्यकः ॥ अप्लुतवदुपस्थि
॥ ६२ ॥ ते ॥ ईचाक्रवर्मणस्य ॥ दिव उत् ॥ एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासेह
लि ॥ स्यश्छंदसिबहुलं ॥ सोचिलोपेचेत्पादपूरणं ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ अड
भ्यासव्यवायेपि ॥ संपर्युपेभ्यः करोतौभूषणे ॥ समवायेच ॥ उपात्प्र
तियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ किरतौलवने ॥ ७ ॥ ॥ हिंसायांप्रते
श्च ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ कुस्तुंबुरूणिजातिः ॥ अपरस्पराः ॥ रामः ॥
क्रियासातत्ये ॥ गोष्पदंसेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ आस्पदंप्रतिष्ठायां ॥ ॥ ३ ॥

936

आश्चर्यमनित्ये ॥ वर्चस्केवस्करः ॥ अपस्करोरथांगं ॥ विष्किरः शकुनिर्वि
किरोवा ॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रे ॥ प्रतिष्कशश्चकशेः ॥ प्रस्कण्वहरिश्चं
द्रावृषी ॥ मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः ॥ कास्तीराजस्तुंदेनगरे ॥
कारस्करोवृक्षः ॥ पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायां ॥ अनुदात्तंपदमेकवर्जं ॥
कर्षात्वतोघञोंतउदात्तः ॥ उञ्छादीनांच ॥ ८ ॥ ॥ अनुदात्तस्यचयत्रो
दात्तलोपः ॥ धातोः ॥ चितः ॥ तद्धितस्य ॥ कितः ॥ तिसृभ्योजसः ॥ चतु
रः शसि ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यत

935

॥रू॰पा॰६॥ रस्यामनित्यसमासे॥ अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं॥ ऊडिदंपदाद्यप्पु
॥७०॥ म्रैद्युभ्यः॥ अष्टनोदीर्घात्॥ शतुरनुमोनद्यजादी॥ उदात्तयणोहल्पू
र्वात्॥ नोड्धात्वोः॥ ह्रस्वनुड्भ्यांमतुप्॥ नामन्यतरस्यां॥ ङ्याश्छंदसि
बहुलं॥ षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिः॥ झल्युपोत्तमं॥ ९॥ ॥विभाषाभा
षायां॥ नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः॥ दिवोझल्॥ नृचान्यत
रस्यां॥ तित्स्वरितं॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनु॥ राम्॥
दात्तमह्न्विङोः॥ आदिःसिचोन्यतरस्यां॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥ ॥४॥

९३८

अभ्यस्तानामादिः॥ अनुदात्तेच॥ सर्वस्यसुपि॥ भीह्रीभृहुमदजनध
नदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंपिति॥ लिति॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां॥
अचःकर्तृयकि॥ थलिचसेटीडंतोवा॥ ञ्नित्यादिर्नित्यं॥ आमंत्रितस्य
च॥ पथिमथोःसर्वनामस्थाने॥ अंतश्चतवैयुगपत्॥ १०॥ ॥क्षयो
निवासे॥ जयःकरणं॥ वृषादीनांच॥ संज्ञायामुपमानं॥ निष्ठाचद्व्यज
नात्॥ शुष्कधृष्टौ॥ आशितःकर्ता॥ रिक्तेविभाषा॥ जुष्टार्पितेचछंद
सि॥ नित्यंमंत्रे॥ युष्मदस्मदोर्ङसि॥ ङयिच॥ यतोनावः॥ ईडवंदवृशंस

९३९

॥सू०पा०६॥ दुहांण्यतः॥ विभाषावेण्विंधानयोः॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानां॥ उपो
॥७१॥ त्तमंरिति॥ चङ्यन्यतरस्यां॥ मतोःपूर्वमात्संज्ञायांस्त्रियां॥ अंतोवत्याः
॥२१॥ ॥ईवत्याः॥ चौ॥ समासस्य॥ २२॥ ॥एकाचश्चत्वारोल्यापिचये
चक्षय्यजय्यावकः सवर्णेव पथासिहिंसाया मनुदात्तस्यविभाषादश्यः
ईवत्यार्द्धाणि॥ ॥इत्यष्टाध्याय्यांषष्ठाध्यायस्यप्रथमःपादः॥१॥ ॥
पादसूत्राणि॥२२३॥ ॥बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदं॥ तत्पुरुषेतुल्यार्थ ॥राम॥
तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥ वर्णोवर्णेष्वनेते॥ गाध ॥ ॥

१२०

लवणयोःप्रमाणे॥ दायाद्यंदायादे॥ प्रतिबंधिचिरकृच्छ्रयोः॥ पदेपदे
शे॥ निवातेवातत्राणे॥ शारदेनार्तवे॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ॥ सदृशप्र
तिरूपयोःसादृश्ये॥ द्विगौप्रमाणे॥ गंतव्यपण्यंवाणिजे॥ मात्रोपज्ञोपक्र
मच्छायेनपुंसके॥ सुखप्रिययोर्हिते॥ प्रीतौच॥ स्वंस्वामिनि॥ पत्यावैश्व
र्ये॥ नभूवाक्चिद्दिधिषु॥ वाभुवनं॥१॥ ॥आशंकाबाधनेदीयःसुसंभा
वने॥ पूर्वेभूतपूर्वे॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामीप्ये॥ वि
स्पष्टादीनिगुणवचनेषु॥ श्रज्यावमकन्यापवत्सुभावेकर्मधारये॥ कुमा

१२१

॥ सू० पा० ६ ॥
॥ ७२ ॥

रश्च ॥ आदिः प्रत्येनसि ॥ पूगेष्वन्यतरस्यां ॥ इगंतकालकपालभगालशरावे
षु द्विगौ ॥ बह्वन्यतरस्यां ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबंधेष्व
कालात् ॥ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ राजन्यबहुवचनद्वंद्वें
धकवृष्णिषु ॥ संख्या ॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी ॥ कार्तकौजपादय
श्च ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृ
द्धेषु ॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ २ ॥ ॥ गौः सादसादिसा ॥ राम ॥
रथिषु ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैति ॥ ६ ॥

९४२

लकद्रूः पण्यकंबलो दासीभाराणां च ॥ चतुर्थी तदर्थे ॥ अर्थे ॥ क्ते च ॥ कर्म
धारयेनिष्ठा ॥ अहीने द्वितीया ॥ तृतीया कर्मणि ॥ गतिरनंतरः ॥ तादौ च नि
ति कृत्यतौ ॥ तवै चांतश्च युगपत् ॥ अनिगंतोंचतौ वप्रत्यये ॥ न्यधी च ॥ ईष
दन्यतरस्यां ॥ हिरण्यपरिमाणं धने ॥ प्रथमोचिरोपसंपत्तौ ॥ कतरकतमौ
कर्मधारये ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ राजा च ॥ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ३ ॥
क्तेनित्यार्थे ॥ ग्रामः शिल्पिनि ॥ राजा च प्रशंसायां ॥ आदिरुदात्तः ॥ सप्त
मीहारिणौ धर्म्येहरणे ॥ युक्ते च ॥ विभाषाध्यक्षे ॥ पापं च शिल्पिनि ॥ गोत्रां

९४३

॥सू॰पा॰६॥ ॥७३॥ तेवासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे॥ अंगानिमैरेये॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु॥ गोबि
डालसिंहसैंधवेषूपमाने॥ अके जीविकार्थे॥ प्राचांक्रीडायां॥ अणिनियुक्ते॥
शिल्पिनि चाकृञः॥ संज्ञायां च॥ गोतंतियवं पाले॥ णिनि॥ उपमानं शब्दा
र्थप्रकृतावेव॥ ४॥ ॥ युक्तारोह्यादयश्च॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे॥
अंत्यात्पूर्वं बह्वचः॥ ग्रामे निवसंतः॥ घोषादिषु च॥ छात्र्यादयः शालायां॥
प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनां॥ मालादीनां च॥ अमहन्नवं नगरेनुदीचां॥ अ
र्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्॥ नभूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं॥ अंतः॥ स ॥राम॥ ॥७॥

र्वं गुणकार्त्स्न्ये॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः॥ कुमार्यां वयसि॥ उदकेऽकेव
ले॥ द्विगौ क्रतौ॥ सभायां नपुंसके॥ पुरे प्राचां॥ अरिष्टगौडपूर्वे च॥ ५॥
न हास्तिनफलकमार्देयाः॥ कुसूलकूपकुंभशालं बिले॥ दिक्शब्दा ग्रा
मजनपदाख्यानचानराटेषु॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि॥ उत्तर
पदवृद्धौ सर्वं च॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां॥ उदराश्वेषुषु॥ क्षेपे॥ नदी बं
धुनि॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां॥ उत्तरपदादिः॥ कर्णो वर्णलक्षणा
त्॥ संज्ञौपम्ययोश्च॥ कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च॥ शृंगमवस्थायां च॥ न गो

॥सू०पा०६॥
॥७४॥

जरमरमित्रमृताः॥ सोमनसी अलोमोषसी॥ क्रत्वादयश्च॥ आद्युदा
त्तं द्व्यच्छंदसि॥ वीरवीर्यौ च॥ ॥ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्ष
सममव्ययीभावे॥ कंसमंथशूर्पपाय्यकांडं द्विगौ॥ तत्पुरुषे शालाया
न्नपुंसके॥ कंथा च॥ आदिश्चिहणादीनां॥ चेलखेटकटुककांडं गर्हा
यां॥ चीरमुपमानं॥ पललसूपशाकं मिश्रे॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञा
यां॥ अकर्मधारये राज्यं॥ वर्ग्यादयश्च॥ पुत्रः पुंभ्यः॥ नाचार्यराजर्त्वि ॥राम॥
क्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः॥ षट्च कांडादीनि॥ ॥ ॥

१२६

कुंडं वनं॥ प्रकृत्या भगालं॥ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्॥ गति
कारकोपपदात्कृत्॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्॥ ॥ ॥देवताद्वंद्वे च
॥ नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु॥ अंतः॥ थाथघञ्
क्ताजबित्रकाणां॥ सूपमानात्क्तः॥ संज्ञायामनाचितादीनां॥ प्रवृद्धा
दीनां च॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥ इत्थंभूतेन कृतमिति च॥
अनोभावकर्मवचनः॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजका
दिक्रीताः॥ सप्तम्याः पुण्यं॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः॥ मिश्रं चानुप

१२७

॥सू॰ पा॰ ६॥ ॥७५॥

सर्गमसंधौ॥ नञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः॥
ययतोश्चातदर्थे॥ अच्कावशक्तौ॥ आक्रोशे च॥ संज्ञायां॥ कृत्योके
ष्णुच्चार्वादयश्च॥ २॥ ॥विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥ बहुव्री
हाविदंमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने॥ संख्यायास्तनः॥
विभाषा छंदसि॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः॥ व्यवायिनोंतरं॥ मुखं स्वां
गं॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः॥ निष्ठोपमाना ॥ राम॥
दन्यतरस्यां॥ जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रति ॥ ९॥

पन्नाः॥ वा जाते॥ नञ्सुभ्यां॥ कपि पूर्वं॥ ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं॥ बहोर्नञ्वदुत्तरप
दभूम्नि॥ नगुणादयोवयवाः॥ उपसर्गात्स्वांगंध्रुवमपर्शु॥ वनंसमासे॥
अंतः॥ अंतश्च॥ २॥ ॥ननिविभ्यां॥ परेरभितोभाविमंडलं॥ प्रादस्वां
गंसंज्ञायां॥ निरुदकादीनि च॥ अभेर्मुखं॥ अपाच्च॥ स्फिगपूतवीणांजो
ध्वकुक्षिसीरनामनाम च॥ अधेरुपरिस्थं॥ अनोरप्रधानकनीयसी॥
पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ अतेरकृत्पदे॥ नेरनिधाने॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरु
षे॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः॥ सोरवक्षेपणे॥ विभाषोत्पुच्छे॥ द्वित्रि

॥सू॰पा॰६॥ ष्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ॥ सक्थं चाक्रान्तात्॥ परादिश्छन्दसि बहुलं॥
॥७६॥ ॥१०॥ ॥बहुव्रीहावाशंकागोः सादक्केनित्यार्थेयुक्तान हास्तिनकूलतीर
देवताविभाषानन्निव्येकोनविंशतिः॥ ॥इत्यष्टाध्यायीषष्ठाध्यायस्य द्वि
तीयः पादः॥२॥ ॥पादसूत्राणि॥ १९९॥ ॥अलुगुत्तरपदे॥ पंच
म्याः स्तोकादिभ्यः॥ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः॥ मनसः संज्ञायां॥
आज्ञायिनि च॥ आत्मनश्च पूरणे॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः॥ पर ॥राम॥
स्य च॥ हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ मध्या ॥१०॥

950

द्गुरौ॥ अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे॥ बंधे च विभाषा॥ तत्पुरुषे कृति बहु
लं॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात्॥ घकालतने
षु कालनाम्नः॥ शयवासवासिष्वकालात्॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥ स्थे
च भाषायां॥१॥ ॥षष्ठ्या आक्रोशे॥ पुत्रेऽन्यतरस्यां॥ ऋतो विद्यायो
नि संबंधेभ्यः॥ विभाषा स्वसृपत्योः॥ आनङृतो द्वंद्वे॥ देवताद्वंद्वे
च॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ इद्वृद्धौ॥ दिवो द्यावा॥ दिवसश्च पृथिव्यां॥
उषासोषसः॥ मातरपितरावुदीचां॥ पितरामातरा च छंदसि॥ स्त्रि

951

॥स०पा०३॥ ॥७७॥ याः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादि
षु ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ न कोपधायाः ॥ संज्ञापूर
ण्योश्च ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ स्वांगाच्चेतोमानिनि
॥ ३ ॥ ॥ जातेश्च ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ घरूपकल्पचे
लड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां ॥
उगितश्च ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ द्व्यष्टनः संख्या ॥राम॥
यामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ त्रेस्त्रयः ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ॥ ॥ ७७ ॥

९५२

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ पादस्य पदाज्या
तिगोपहतेषु ॥ पद्यत्यतदर्थे ॥ हिमकाषिहतिषु च ॥ ऋचः शे ॥ वा घोषमि
श्रशब्देषु ॥ उदकस्योदः संज्ञायां ॥ पेषंवासवाहनधिषु च ॥ एकहलादौ
पूरयितव्येन्यतरस्यां ॥ मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु
च ॥ ३ ॥ ॥ इको ह्रस्वोङ्यो गालवस्य ॥ एक तद्धिते च ॥ ङ्यापोः संज्ञाछं
दसोर्बहुलं ॥ त्वे च ॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ खित्यनव्य
यस्य ॥ अरुर्द्विषदजंतस्य मुम् ॥ इनः एकाचोम्प्रत्ययवच्च ॥ वाचंयमपु

९५३

॥ सू०पा०६ ॥ ॥ ७८ ॥

इंदरोऽश्च ॥ कारे सत्यागदस्य ॥ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ रात्रेः कृतिविभाषा ॥
नलोपो नञः ॥ तस्मान्नुडचि ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुल
नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ नगो
ऽप्राणिष्वन्यतरस्यां ॥ सहस्य सः संज्ञायां ॥ ग्रंथांताधिके च ॥ द्वितीये चानु
पाख्ये ॥ ४ ॥ ॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥ वोपसर्जनस्य ॥ प्रकृत्याशिष्य
गोवत्सहलेषु ॥ समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ज्योतिर्जनपदरा ॥ राम ॥
त्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ॥ १२ ॥

१५४

॥ तीर्थे ये ॥ विभाषोदरे ॥ दृग्दृशवतुषु ॥ इदंकिमोरीश्की ॥ आ सर्वनाम्नः ॥
विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये ॥ समः समि ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ स
हस्य सध्रिः ॥ सधमादस्थयोश्छंदसि ॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ऊदनो
र्देशे ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिका
रकरागच्छेषु ॥ अर्थे विभाषा ॥ ५ ॥ ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ रथवदयोश्च ॥
तृणे च जातौ ॥ का पथ्यक्षयोः ॥ ईषदर्थे ॥ विभाषा पुरुषे ॥ कवं चोष्णे ॥ पथि
च छंदसि ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं ॥ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याह

१५५

॥सू॰पा॰६॥ न्यतरस्यां ङौ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ साढ्यै
॥७९॥ साढ्वा साढेति निगमे॥ संहितायां॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्न
च्छिन्नाच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ
॥वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनां॥ वले॥ मतौ बह्वचोनजिरा
दीनां॥ शरादीनां च॥६॥ ॥इको वहेऽपीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्यमनु
ष्ये बहुलं॥ इकः काशे॥ दस्ति॥ अष्टनः संज्ञायां॥ छंदसि च॥ चितेः कपि॥ ॥राम॥
विश्वस्य वसुराटोः॥ नरे संज्ञायां॥ मित्रे चर्षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदे ॥९३॥

१५६

व्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां॥ ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रो
रुष्याणां॥ इकः सुञि॥ द्व्यचोतस्तिङः॥ निपातस्य च॥ अन्येषामपि दृ
श्यते॥ चौ॥ संप्रसारणस्य॥७॥ ॥अलुकुप स्त्र्याज्ञानेरिकोव्यया
भावे कोः कदिकोवहः ऽ एकोनविंशतिः॥ ॥इत्यष्टाध्यायीषष्ठाध्याय
स्य तृतीयः पादः॥३॥ पादसूत्राणि॥१३९॥ ॥अंगस्य॥ हलः॥
नामि॥ नतिसृचतसृ॥ छंदस्युभयथा॥ नृ च॥ नोपधायाः॥ सर्वना
मस्थाने चासंबुद्धौ॥ वा षपूर्वस्य निगमे॥ सांतमहतः संयोगस्य॥

१५७

॥अ॰पा॰६॥
॥८६॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां
शौ ॥ सौ च ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥
अज्झनगमां सनि ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ क्रमश्च क्त्वि ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके
च ॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥१॥ ॥ राल्लोपः ॥ असिद्धवद
त्राभात् ॥ श्नान्नलोपः ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ दंशसंज
स्वंजां शपि ॥ रंजेश्च ॥ घञि च भावकरणयोः ॥ स्यदो जवे ॥ अवोदैधौद्म
प्रश्रथहिमश्रथाः ॥ नांचेः पूजायां ॥ क्त्वि स्कंदिस्यंदोः ॥ जांतनशां विभा ॥राम॥
॥९४॥

९५८

षा ॥ भंजेश्च चिणि ॥ शास इदङ्हलोः ॥ शा हौ ॥ हंतेर्जः ॥ अनुदात्तोपदे
शवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ वा ल्यपि ॥
न क्तिचि दीर्घश्च ॥ गमः क्वौ ॥२॥ ॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥
जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ये विभाषा ॥ तनोतेर्यकि ॥ सनः क्ति
चि लोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ आर्द्धधातुके ॥ भ्रस्जो रोपधयोरमन्यत
रस्यां ॥ अतो लोपः ॥ यस्य हलः ॥ क्यस्य विभाषा ॥ णेरनिटि ॥ निष्ठा
यां सेटि ॥ जनिता मंत्रे ॥ शमिता यज्ञे ॥ अयामंताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥

९५९

॥ सू॰पा॰६ ॥
॥ ८१ ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ विभाषापः ॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि ॥ क्षियः ॥ नि
ष्ठायामण्यदर्थे ॥ ३ ॥ ॥ वाक्रोशदैन्ययोः ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भा
वकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ दीङो युडचि क्ङिति
॥ आतो लोप इटि च ॥ ईद्यति ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ए
र्लिङि ॥ वान्यस्य संयोगादेः ॥ न ल्यपि ॥ मयतेरिदन्यतरस्यां ॥ लुङ्
लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ आडजादीनां ॥ छंदस्यपि दृश्यते ॥ न माङ्यो ॥ राम ॥
गे ॥ बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपि ॥ इरयोरे ॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरि ॥ ३५ ॥

१८०

यङुवङौ ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ स्त्रियाः ॥ वाम्शसोः ॥ ४ ॥ ॥
इणो यण् ॥ एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य ॥ ओः सुपि ॥ वर्षाभ्वश्च ॥
न भूसुधियोः ॥ छंदस्युभयथा ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ भुवो वुग्लुङ्लि
टोः ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ दोषो णौ ॥ वा चित्तविरागे ॥ मितां ह्रस्वः ॥ चि
ण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यां ॥ खचि ह्रस्वः ॥ ह्लादो निष्ठायां ॥ छादेर्घे
द्व्युपसर्गस्य ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङि
त्यनङि ॥ तनिपत्योश्छंदसि ॥ घसिभसोर्हलि च ॥ ५ ॥ ॥ हुझ

१८१

॥सू॰पा॰६॥ ल्भ्यो हेर्धिः ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि ॥ अङितश्च ॥ चिणो लुक्
॥८२॥ ॥ अतो हेः ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ लोपश्चास्यान्यतर
स्यां म्वोः ॥ नित्यं करोतेः ॥ ये च ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ श्नसोरल्लो
पः ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ई हल्यघोः ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ भियोऽन्यत
रस्यां ॥ जहातेश्च ॥ आ च हौ ॥ लोपो यि ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोप
श्च ॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६ ॥ ॥ थलि च सेटि ॥ ॥राम॥
तॄफलभजत्रपश्च ॥ राधो हिंसायां ॥ वा जॄभ्रमुत्रसां ॥ फणां च स ॥१६॥

प्तानां ॥ न शसददवादिगुणानां ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ मघवा
बहुलं ॥ भस्य ॥ पादः पत् ॥ वसोः संप्रसारणं ॥ वाह ऊठ् ॥ श्व
युवमघोनामतद्धिते ॥ अल्लोपोऽनः ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि
॥ विभाषा ङिश्योः ॥ न संयोगाद्वमंतात् ॥ अचः ॥ उद ईत् ॥
आतो धातोः ॥ ७ ॥ ॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ तिविंशतेर्डि
ति ॥ टेः ॥ नस्तद्धिते ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ ओर्गुणः ॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः
॥ यस्येति च ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ हल

॥सू०पा०६॥ स्तद्धितस्य॥ आपत्यस्य च तद्धितेनाति॥ क्यच्व्योश्च॥ बिल्व
॥९३॥ कादिभ्यश्छस्य लुक्॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ टेः॥ स्थूलदूरयुवह्रस्व
क्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ प्रियास्थिरस्फिरोरु
बहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षि
त्रब्द्राघिवृंदाः॥ बहोर्लोपो भू च बहोः॥ इष्ठस्य यिट् च॥ ज्यादादी
यसः॥ ८॥ ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः॥ विभाषर्जोश्छंदसि
॥ प्रकृत्यैकाच्॥ इनण्यनपत्ये॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिन ॥राम॥ ॥९७॥

श्च॥ संयोगादिश्च॥ अन्॥ ये चाभावकर्मणोः॥ आत्माध्वानौ खे
॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः॥ ब्राह्मोऽजातौ॥ कार्मस्ताच्छील्ये॥ औक्ष
मनपत्ये॥ दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिने
यवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिर
ण्मयानि॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्मयानि छंदसि॥
॥ ९ ॥ ॥ अंगस्य राज्ञो पो विडु नो वा क्रौशे णो यण्टु
श्लोक्यस्यलि च मंत्रेषु र ऋतः पंचदश॥ ॥७॥ ॥

॥सू॰पा॰६॥ ॥इत्यष्टाध्यायीषष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥ ॥

॥८४॥ ॥इत्यष्टाध्यायीषष्ठाध्यायः समाप्तः॥ ६॥ ॥पादसूत्राणि॥

॥२१५॥ ॥अध्यायविंशा॥ ३८॥ ॥अध्यायसूत्राणि॥

॥ ७२६॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥७॥ ॥

॥ श्रीः॥ ॐ ॥श्रीः॥ ॐ ॥श्रीः॥

॥ श्रीः॥ ॐ ॥ॐ रामः॥ ॐ ॥श्रीः॥ ॥रामः॥

॥ श्रीः॥ ॐ ॥ॐ रामः॥ ॐ ॥श्रीः॥ ॥१८०॥

॥हरिः ॐ॥ युवोरनाकौ॥ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्र
त्ययादीनां॥ झोन्तः॥ अदभ्यस्तात्॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ शीङो रु
ट्॥ वेत्तेर्विभाषा॥ बहुलं छंदसि॥ अतोभिस ऐस्॥ बहुलं छंद
सि॥ नेदमदसोरकोः॥ टाङसिङसामिनात्स्याः॥ ङेर्यः॥ सर्वना
म्नः स्मै॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ जसः शी॥
॥ औङ आपः॥ नपुंसकाच्च॥ जश्शसोः शिः॥ १॥ ॥अष्टा
भ्य औश्॥ षड्भ्यो लुक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ अतोम्॥ अद्डुत

॥सू॰पा॰७॥
॥८५॥

रादिभ्यः पंचम्याः॥नेतराच्छंदसि॥युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश्॥ङे प्रथ
मयोरम्॥शसो न॥भ्यसोभ्यम्॥पंचम्या अत्॥एकवचनस्य च॥
साम आकम्॥आत औणः॥तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यां॥विदे
शतुर्वसुः॥समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥क्त्वापि छंदसि॥सुपां सुलुक्पूर्व
सवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥अमो मश्॥ ॥ ॥क्त्वोपस्त्व आत्म
नेपदेषु॥ध्वमो ध्वात्॥यजध्वैनमिति च॥तस्य तात्॥तप्तनप्तन
थनाश्च॥इदं तो मसि॥क्त्वो यक्॥इष्ट्वीनमिति च॥स्नात्व्यादयश्च॥ ॥राम्॥ ॥२॥

१८५

आज्जसेरसुक्॥अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥आमि
सर्वनाम्नः सुट्॥त्रेस्त्रयः॥ह्रस्वनद्यापो नुट्॥षट्चतुर्भ्यश्च॥श्रीग्राम
ण्योश्छंदसि॥गोः पादांते॥इदितो नुम्धातोः॥शेसुचादीनां॥मस्जि
नशोर्झलि॥३॥ ॥रधिजभोरचि॥नेट्यलिटिरधेः॥रभेरशब्लिटो
टोः॥लभेश्च॥आङो यि॥उपात्प्रशंसायां॥उपसर्गात्खलघञोः॥
न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां॥विभाषा चिण्णमुलोः॥उगिदचां सर्वनाम
स्थानेऽधातोः॥युजेरसमासे॥नपुंसकस्य झलचः॥इकोऽचि विभक्तौ॥

१८६

॥सू॰पा॰७॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा
॥८६॥ मनङुदात्तः॥ छंदस्यपिदृश्यते॥ ईच द्विवचने॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ वान
पुंसकस्य॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥४॥ शप्श्यनोर्नित्यं॥ सावनडुहः॥
दृक्स्ववःस्वतवसांछंदसि॥ दिवऔत्॥ पथिमथ्यृभुक्षामात्॥ इ
तोऽसर्वनामस्थाने॥ थोन्थः॥ भस्यटेर्लोपः॥ पुंसोसुङ्॥ गोतोणि
त्॥ णलुत्तमोवा॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ अनङ्सौ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसो
नेहसांच॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियांच॥ विभाषातृतीयादिष्वचि॥ ॥राम॥ ॥२॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ अम्संबुद्धौ॥ ऋतइद्धातोः॥५॥ ॥
उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ बहुलंछंदसि॥६॥ ॥पुवो
रछाभ्योलोपस्तरधिशप्श्यनोरुपधायाःस्त्रीणि॥ ॥हल्यश्चा
ध्यायीसप्तमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥१॥ पादसूत्राणि॥१०३॥
सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु॥ अतोल्रांतस्य॥ वदव्रजहलंतस्याचः॥
नेटि॥ ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां॥ ऊर्णोतेर्विभाषा॥ अतो
हलादेर्लघोः॥ नेड्वशिकृति॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषुच॥ एका

॥सू॰पा॰७॥ च॥ऽउपदेशेनुदात्तात्॥श्र्युकःकिति॥सनिग्रहगुहोश्च॥कृसृभृवृ
॥२॥ स्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि॥श्वीदितोनिष्ठायां॥यस्यविभाषा॥आदितश्च
॥विभाषाभावादिकर्मणोः॥क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्ध
फांटबाढानिमंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥
धृषिशसीवैयात्ये॥दृढस्थूलबलयोः॥१॥ ॥प्रभौपरिवृढः॥
कृच्छ्रगहनयोःकषः॥घुषिरविशब्दने॥अर्द्देःसंनिविभ्यः॥अभे ॥राम॥
श्चाविदूर्ये॥णेरध्ययनेवृत्तं॥वादांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञ ॥३॥

962

प्ताः॥रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां॥हृषेर्लोमसु॥अपचितश्च॥ह्रुह्वरे
श्छंदसि॥अपरिह्वृताश्च॥सोमेह्वरितः॥ग्रसितस्कभितस्तभि
तोत्तभितचत्तविकस्तविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरु
तृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीतिच॥
आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ग्रहो
लिटिदीर्घः॥वॄतोवा॥नलिङि॥सिचिचपरस्मैपदेषु॥२॥ ॥
इट्सनिवा॥लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु॥ऋतश्चसंयोगादेः॥स्वरति

963

॥सू॰पा॰७॥ सतिसयतिधूञूदितोवा॥रधादिभ्यश्च॥निरःकुषः॥इण्निष्ठायां॥
॥८८॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥सनीवंतर्द्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपि
सनां॥क्रिमः स्कानिष्ठयोः॥पूङश्च॥वसतिक्षुधोरिट्॥अंचेः पू
जायां॥लुभोविमो हने॥न्ह्वव्रश्च्योःक्त्वि॥उदितोवा॥सेसिचिकृ
तचृतछृदतृदनृतः॥गमेरिट्परस्मैपदेषु॥नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥ना
सिचकृपः॥७॥ ॥अचस्तास्वथल्यनिटोनित्यं॥उपदेशेत्वतः
ऋतोभारद्वाजस्य॥बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेतिनिगमे॥वि ॥राम॥
॥४॥

९५४

भाषास्त्रुजिदृशोः॥दृङस्यर्तिव्ययतीनां॥वस्वेकाजाद्घसां॥विभा
षागमहनविदविशां॥सनिंससनिवांसं॥ऋद्धनोःस्ये॥अंजेःसि
चि॥स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु॥यमरमनमातां सक्‌॥स्मिपूङृ
रंज्वशां सनि॥किरश्च पंचभ्यः॥रुदादिभ्यः सार्वधातुके॥ईशः
से॥ईडजनोर्ध्वे च॥लिङः सलोपोनंत्यस्य॥अतोयेयः॥८॥
आतोङितः॥आनेमुक्‌॥ईदासः॥अष्टनः॥आविभक्तौ॥रायोह
लि॥युष्मदस्मदोरनादेशे॥द्वितीयायांच॥प्रथमायाश्चद्विवचने

९५५

॥ सू० पा० ७ ॥
॥ ८२ ॥

भाषायां ॥ योऽचि ॥ शेषे लोपः ॥ मपर्यंतस्य ॥ युवावौ द्विवचने ॥ यूयव
यौ जसि ॥ त्वाहौ सौ ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ त्वमावेक
वचने ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ अचि
र ऋतः ॥ ५ ॥ ॥ जराया जरसन्यतरस्यां ॥ त्यदादीनामः ॥ कि
मः कः ॥ कु तिहोः ॥ क्वाति ॥ तदोः सः सावनंत्ययोः ॥ अदस औ सु
लोपश्च ॥ इदमो मः ॥ दश्च ॥ यः सौ ॥ इदो ऽय् पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ हलि ॥ राम ॥
लोपः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ अचो ञ्णिति ॥ अत उपधायाः ॥ तद्धितेष्व ॥ ५ ॥

चामादेः ॥ किति च ॥ ६ ॥ ॥ सिविषभाविट् सन्यचः श्वात्तोजराया
ऽअष्टादश ॥ ॥ इत्यष्टाध्यायीसप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
॥ २ ॥ ॥ पादसूत्राणि ॥ ११८ ॥ ॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घस
त्रश्रेयसामात् ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ न य्वाभ्यां पदां
ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ द्वारादीनां च ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य
॥ न कर्मव्यतिहारे ॥ स्वागतादीनां च ॥ श्वादेरिञि ॥ पदांतस्यान्य
तरस्यां ॥ उत्तरपदस्य च ॥ अवयवादृतोः ॥ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ॥

॥रू॰पा॰७॥ दिशोऽमद्राणां॥ प्राचां ग्रामनगराणां॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
॥९०॥ च॥ वर्षस्याभविष्यति॥ परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥ जे प्रोष्ठप
दानां॥ हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च॥ अनुशतिकादीनां च॥ २॥ ॥
देवताद्वंद्वे च॥ नेंद्रस्य परस्य॥ दीर्घाच्च वरुणस्य॥ प्राचां नगरांते
॥ जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरं॥ अर्द्धात्परिमाणस्य
पूर्वस्य तु वा॥ नातः परस्य॥ प्रवाहणस्य ढे॥ तत्प्रत्ययस्य च॥ नञः ॥राम॥
शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां॥ यथातथयथापुरयोः प ॥६॥

र्यायेण॥ हनस्तोऽचिण्णलोः॥ आतो युक् चिण्कृतोः॥ नोदात्तोपदेश
स्य मांतस्यानाचमेः॥ जनिवध्योश्च॥ अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्या
तां पुङ्णौ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्॥ वो विधूनने जुक्॥ लीलोर्नु
ग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने॥ भियो हेतुभये षुक्॥ ३॥ ॥
स्फायो वः॥ शदेरगतौ तः॥ रुहः पोऽन्यतरस्यां॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व
स्यात इदाप्यसुपः॥ न यासयोः॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥
भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि॥ अभाषितपुंस्काच्च॥ आ

॥सू॰पा॰७॥ ॥२२॥ दाचार्याणां॥ ठस्येकः॥ इसुसुक्तान्तात्कः॥ चजोः कु घिण्ण्यतोः॥ न्यंक्वा
दीनां च॥ होहंतेर्ञ्णिन्नेषु॥ अभ्यासाच्च॥ हेरचङि॥ सन्लिटोर्जेः॥ विभा
षा चेः॥ न क्वादेः॥ अजिव्रज्योश्च॥ ३॥ ॥भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥
प्रयाजानुयाजौ यज्ञांगे॥ वंचेर्गतौ॥ ओक उचः के॥ ण्य आवश्यके॥
यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ वचोऽशब्दसंज्ञायां॥ प्रयोज्यनियोज्यौ श
क्यार्थे॥ भोज्यं भक्ष्ये॥ घोर्लोपो लेटि वा॥ ओतः श्यनि॥ क्सस्याचि॥
लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये॥ शमामष्टानां दीर्घः श्य ॥राम॥ ॥७॥

१८०

दा नि॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति॥ क्रमः परस्मैपदेषु॥ इषुगमियमां छः॥
॥पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठम
नयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः॥ ज्ञाजनोर्जा॥ प्वादीनां ह्रस्वः॥ ४॥
॥मीनातेर्निगमे॥ मिदेर्गुणः॥ जुसि च॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः
॥जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु॥ पुगंतलघूपधस्य च॥ नाभ्यस्तस्याचि
पिति सार्वधातुके॥ भूसुवोस्तिङि॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि॥ ऊर्णोतेर्वि
भाषा॥ गुणोऽपृक्ते॥ तृणह इम्॥ ब्रुव ईट्॥ यङो वा॥ तुरुस्तुशम्य

१८१

॥सू॰पा॰७॥ मः सार्वधातुके ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छंदसि ॥ रुदश्च पंचभ्यः
॥९२॥ ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ अदः सर्वेषां ॥ ष्य ॥ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ सु
पि च ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ ओसि च ॥ आङि चापः ॥ संबुद्धौ च ॥ अंबा
र्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ जसि च ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थान
योः ॥ घेर्ङिति ॥ आण्नद्याः ॥ याडापः ॥ सर्वनाम्नस्याड्ड्रस्वश्च ॥
विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यां ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ इदुद्भ्यां ॥ ॥राम॥
॥ औत् ॥ अच्च घेः ॥ आङो नाऽस्त्रियां ॥ दी ॥ ॥ देविकादेवता ॥ना॥

दीर्घो

स्फायो चुजभी नानेरतौ विंशतिश्च ॥ ॥ इत्यष्टाध्यायीसूत्रसमा
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥ ॥ पादसूत्राणि ॥ १२०॥ णौ च
ङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ नाग्लोपिशास्वृदितां ॥ भ्राजभासभाषदीपजी
वमीलपीडामन्यतरस्यां ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ तिष्ठते
रित् ॥ जिघ्रतेर्वा ॥ उरृत् ॥ नित्यं छंदसि ॥ दयतेर्दिगि लिटि ॥ ऋत
श्च संयोगादेर्गुणः ॥ ऋच्छत्यॄतां ॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ केऽणः ॥
न कपि ॥ आपोऽन्यतरस्यां ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ अस्यतेस्थुक् ॥

॥सू॰पा॰७॥ श्वयतेरः॥ पतः पुम्॥ वच उम्॥ १॥ ॥शीङः सार्वधातुके गुणः॥
॥४३॥ अयङ् यि क्ङिति॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ एतेर्लिङि॥ अकृत्सा
र्वधातुकयोर्दीर्घः॥ च्वौ च॥ रीङ् ऋतः॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ गुणोऽर्तिसं
योगाद्योः॥ यङि च॥ ई घ्राध्मोः॥ अस्य च्वौ॥ क्यचि च॥ अशनायो
दन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु॥ न च्छंदस्यपुत्रस्य॥ दुरस्यु
र्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति॥ अश्वाघस्यात्॥ देवसुम्नयोर्य ॥ राम ॥
जुषि काठके॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥ द्यतिस्यतिमास्थामि ॥ ७ ॥

१५८

त्ति किति॥ १॥ ॥शाछोरन्यतरस्यां॥ दधातेर्हिः॥ जहातेश्च क्त्वि
॥ विभाषा छंदसि॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥
दो दद्घोः॥ अच उपसर्गात्तः॥ अपो भि॥ सः स्यार्द्धधातुके॥ तास
स्त्योर्लोपः॥ रिच॥ ह एति॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥ सनि मीमाघु
रभलभशकपतपदामच इस्॥ आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ दंभ इच्च
॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ह्रस्वः॥
हलादिः शेषः॥ ३॥ ॥शर्पूर्वाः खयः॥ कुहोश्चुः॥ नक

१५९

॥ सू०पा०७ ॥ वतेर्यङि ॥ कुषेश्छंदसि ॥ दाधर्तिर्दर्धर्तिर्दर्धर्षिर्बोभूतुतेतिक्ते
॥ २४ ॥ ऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो
दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंतीति
च ॥ उरत् ॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं ॥ व्यथो लिटि ॥ दीर्घ इ
णः किति ॥ अत आदेः ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ अश्नोतेश्च ॥
भवतेरः ॥ ससूवेति निगमे ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ॥ राम ॥
भ्रामित ॥ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ बहुलं छंदसि ॥ सन्यतः ॥ ॥ १० ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८ ॥ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लव
तिच्यवतीनां वा ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ दीर्घोऽकितः ॥ नीग्वंचुस्रंसु
ध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां ॥ नुगतोऽनुनासिकांतस्य ॥ जप
जभदहदशभंजपशां च ॥ चरफलोश्च ॥ उत्परस्यातः ॥
ति च ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ऋतश्च ॥ सन्वल्लु
घुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ दीर्घो लघोः ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्र
दस्तॄस्पशां ॥ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ई च गणः ॥ ९ ॥ ॥

स्० पा० ७ ॥ णौ चङ्गुपधाः ह्रः श्रा ॥ शोभस्या पूर्वोः स्ववति सप्तदश ॥ ॥
॥ ९५ ॥ इत्यष्टाध्यायीसप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ४ ॥ ॥
इत्यष्टाध्यायीसप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ पादसूत्राणि ॥
९७ ॥ अध्यायविंशा ॥ २३ ॥ अध्यायसूत्राणि ॥ ४३८ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ शुभंभवतु ॥ हरिः ॐ ३ म ॥
॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥ राम ॥
॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥ ११ ॥

१६८

॥ हरिः ॐ ३ म ॥ सर्वस्य द्वे ॥ तस्य परमाम्रेडितं ॥ अनुदात्तं च ॥ नि
त्यवीप्सयोः ॥ परेर्वर्जने ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ उपर्यध्यधसः
सामीप्ये ॥ वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभ
र्त्सनेषु ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ आबाधे च ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥
प्रकारे गुणवचनस्य ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां ॥ यथा
स्वे यथायथं ॥ द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्र
योगाभिव्यक्तिषु ॥ पदस्य ॥ पदात् ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥

१६९

॥ स॰पा॰८ ॥ आमंत्रितस्य च ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ
॥ ९६ ॥ ॥ १ ॥ ॥ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ नचवाहाहैवयुक्ते ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ तिङ्ङतिङः ॥ न लुट् ॥ निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं ॥ नह प्रत्यारंभे ॥ सत्यं प्रश्ने ॥ अंगाप्रातिलोम्ये ॥ हि च ॥ छंदस्यनेक ॥ राम ॥
मपि साकांक्षं ॥ यावद्यथाभ्यां ॥ पूजायां नानंतरं ॥ उपसर्गव्यपे ॥ १ ॥

तं च ॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजायां ॥ अहो च ॥ ॥ ॥ शेषे विभाषा ॥ पुरा च परीप्सायां ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायां ॥ किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं ॥ लोपे विभाषा ॥ एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ जात्वपूर्वं ॥ किं वृत्तं च चिदुत्तरं ॥ आहो उताहो चानंतरं ॥ शेषे विभाषा ॥ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ लोट् च ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं ॥ हंत च ॥ आम एकांतरमामंत्रितमनंतिके ॥ यद्धितुपरं छंदसि ॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धितांम्रेडि

॥सू॰पा॰ ८॥ तेषगते:॥ चादिषु च॥ चवायोगे प्रथमा॥ हेति क्षियायां॥ ३॥ ॥अ
॥९७॥ हेति विनियोगे च॥ चाहलोप एवेत्यवधारणं॥ चादिलोपे विभाषा॥
वैवावेति च छंदसि॥ एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां॥ यद्धुतोनित्यं॥ पूजना
त्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्य:॥ सगतिरपितिङ्॥ कुत्सने च सुप्यगो
त्रादौ॥ गतिर्गतौ॥ तिङि चोदात्तवति॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमान
वत्॥ नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं॥ विभाषितं विशेषव ॥ राम॥
चने बहुवचनं॥ सर्वस्य बहुवचनस्य शेषे हेति चतुर्दश॥ ॥इत्य ॥२॥

१९२

ष्टाध्यायी अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥१॥ ॥पादसूत्राणि॥ ७४
॥पूर्वत्रासिद्धं॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति॥ न मुने॥ उदा
त्तः स्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः
॥स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य॥ नाङिसं
बुध्योः॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः॥ झयः॥ संज्ञायां॥
आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥ उदन्वानु
दधौ च॥ राजन्वान्सौराज्ये॥ छंदसीरः॥ अनोनुट्॥ नाढ्यस्य॥

१९३

॥ सू०पा०८ ॥
॥ ९८ ॥

कृपोरोल:॥ उपसर्गस्यायतौ॥ ग्रोयङि॥ १॥ ॥ अचिविभाषा॥ प
रेश्चघांकयो:॥ संयोगांतस्यलोप:॥ रात्सस्य॥ धिच॥ झलोझलि॥
ह्रस्वादंगात्॥ इट ईटि॥ स्कोः संयोगाद्योरंतेच॥ चोः कु:॥ होढ:॥
दादेर्धातोर्घ:॥ वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहां॥ नहोध:॥ आहस्थ:॥ व्रश्चभ्र
स्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांष:॥ एकाचोबशोभष्झषंत
स्यस्ध्वो:॥ दधस्तथोश्च॥ झलांजशोंते॥ झषस्तथोर्धोध:॥ २॥ ॥
षढो: कसि॥ रदाभ्यांनिष्ठातोन: पूर्वस्यचद:॥ संयोगादेरातो ॥ राम ॥ ॥ ३ ॥

धातोर्यण्वत:॥ ल्वादिभ्य:॥ ओदितश्च॥ क्षियोदीर्घात्॥ श्योस्प
र्शे॥ अंचोनपादाने॥ दिवोविजिगीषायां॥ निर्वाणोवाते॥ शुष:
क:॥ पचोव:॥ क्षायोम:॥ प्रस्त्योन्यतरस्यां॥ अनुपसर्गात्फुल्ल
क्षीबकृशोल्लाघा:॥ नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यां॥ नध्या
ख्यापॄमूर्छिमदां॥ वित्तोभोगप्रत्यययो:॥ भित्तंशकलं॥ ऋण
माधमर्ण्ये॥ ३॥ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिछं
दसि॥ क्विन्प्रत्ययस्यकु:॥ नशेर्वा॥ मोनोधातो:॥ म्वोश्च॥ स

॥सू॰पा॰८॥ सजुषोरुः॥अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च॥अहन्॥रोसुपि॥अम्नरूध
॥९९॥ रवरित्युभयथाछंदसि॥भुवश्चमहाव्याहृतेः॥वसुस्रंसुध्वंस्वनडु
हांदः॥तिप्यनस्तेः॥सिपिधातोरुर्वा॥दश्च॥र्वोरुपधायादीर्घइकः
॥हलिच॥उपधायांच॥नभकुर्छुरां॥अदसोसेर्दादुदोमः॥४॥
एतईद्बहुवचने॥वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः॥प्रत्यभिवादेशूद्रे
दूराद्धूतेच॥हैहेप्रयोगेहैहयोः॥गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्य ॥रामः॥
प्राचां॥ओमभ्यादाने॥येयज्ञकर्मणि॥प्रणवष्टेः॥याज्यांतः॥ ॥४॥

१९६

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥वि
भाषापृष्टप्रतिवचनेहेः॥निगृह्यानुयोगेच॥आम्रेडितंभर्त्सने॥
अंगयुक्तंतिङाकांक्षं॥विचार्यमाणानां॥पूर्वंतुभाषायां॥प्रति
श्रवणेच॥अनुदात्तंप्रश्नांताभिपूजितयोः॥५॥ ॥चिदितिचो
पमार्थेप्रयुज्यमाने॥उपरिस्विदासीदितिच॥स्वरितमाम्रेडिते
सूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥क्षियाशीःप्रैषेषुतिङाकांक्षं॥अ
नंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः॥प्लुतावैचइदुतौ॥एचोप्रगृह्यस्या

१९५

॥ सू० पा० ८ ॥ दूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ तयोर्य्वावचि संहितायां ॥
॥ १०० ॥ ८ ॥ ॥ पूर्वत्राचि षढोर्न सत्त ॥ तद्धचि दिल्यदो ॥ इत्यष्टाध्याया
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ पादसूत्राणि ॥ १०८ ॥
मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ आ
तोटि नित्यं ॥ अनुनासिकात्परोनुस्वारः ॥ समः सुटि ॥ पुमः खय्य
म्परे ॥ नश्छव्यप्रशान् ॥ उभयथर्क्षु ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ ॥ राम ॥
नॄन्पे ॥ स्वतवान्पायौ ॥ कानाम्रेडिते ॥ ढ्रोढे लोपः ॥ रोरि ॥ खरवसा ॥ ५ ॥

१९५

नयोर्विसर्जनीयः ॥ रोः सुपि ॥ भोभगोऽअघोऽअपूर्वस्य योऽशि ॥ व्यो
र्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ ओतो गा
र्ग्यस्य ॥ १ ॥ ॥ उञि च पदे ॥ हलि सर्वेषां ॥ मोनुस्वारः ॥ नश्चापदांतस्य
झलि ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ हे मपरे वा ॥ नपरे नः ॥ ङ्मोः कुक्टुक्शरि ॥
डः सि धुट् ॥ नश्च ॥ शि तुक् ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ॥ मय उ
ञो वो वा ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ वा शरि ॥ कुप्वोः
ᳲकᳲपौ च ॥ सोपदादौ ॥ इणः षः ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥ ॥

१९९

॥ स्०पा०८ ॥ १०२ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ तिरसोऽन्यतरस्यां ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वो
र्थे ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ अतः कृकमि
कंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ अधःशिरसी पदे ॥ कस्कादि
षु च ॥ छंदसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ कः करत्करति कृधिकृतेष्वनदितेः ॥
पंचम्याः परावध्यर्थे ॥ पातौ च बहुलं ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपार
पदपयस्पोषेषु ॥ इडाया वा ॥ अपदांतस्य मूर्द्धन्यः ॥ सहेः साडः ॥ रामः ॥
सः ॥ इण्कोः ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ ॥ ६ ॥
200
शासिवसिघसीनां च ॥ ३ ॥ ॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ स
स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ स्थादिष्वभ्या
सेन चाभ्यासस्य ॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभति
स्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां ॥ सदिरप्रतेः ॥ स्तंभेः ॥ अवाच्चा
लंबनाविदूर्ययोः ॥ वेश्च स्वनो भोजने ॥ परिनिविभ्यः सेव
सितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां ॥ सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि
॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु ॥ वेः स्कंदेरनि
201

॥सू०पा०८ ष्ठायां॥ परेश्च॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्नि
॥१०२॥ विभ्यः॥ वेस्कभ्नातेर्नित्यं॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोंगात्॥ विभाषे
टः॥ समासेंगुलेः संगः॥ ८॥ भीरोस्थानं॥ अग्नेःस्तुत्स्तोम
सोमाः॥ ज्योतिरायुषस्तोमः॥ मातृपितृभ्यां स्वसा॥ मातुःपि
तुर्भ्यामन्यतरस्यां॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां॥ उपसर्ग
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ ॥राम॥
निनदीभ्यांस्नातेः कौशले॥ सूत्रंप्रतिष्णातं॥ कपिष्ठलोगो ॥७॥

202

त्रे॥ प्रष्ठोग्रगामिनि॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः॥ छंदोनाम्नि च॥ ग
वियुधिभ्यांस्थिरः॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलं॥ अंबांबगोभू
मिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्नि
भ्यस्थः॥ सुषामादिषु च॥ एति संज्ञायामगात्॥ नक्षत्राद्वा॥
॥५॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥ निसस्तपतावनासेवने॥ युष्मत्त
ततक्षुःष्वंतःपादं॥ यजुष्येकेषां॥ स्तुतस्तोमयोश्छंदसि॥ पूर्वपदात्॥ सुनः॥
सनोतेरनः॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवना

203

॥ अ॰ पा॰ ८ ॥ दीनां ॥ सात्पदाद्योः ॥ सिचो यङि ॥ सेधतेर्गतौ ॥ प्रतिस्तब्धनि
॥ १०३ ॥ स्तब्धौ च ॥ सोढः ॥ स्तंभुसिवुसहां चङि ॥ सुनोतेस्स्यसनोः ॥ सदि
स्वंज्योः परस्य लिटि ॥ निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छंदसि ॥ ५ ॥
मतुवसो रुजिचे दुदुपधस्य स्नौति ण्यो भिरोद्ध स्वात्ता दावेको
नविंशतिः ॥ इत्यष्टाध्यायी अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
॥ ३ ॥ ॥ पादसूत्राणि ११९ ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ अ
ट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ वनं पुरगामिश्र ॥ राम ॥ ॥ ८ ॥

205

कासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रका
र्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः
॥ अह्नोदंतात् ॥ वाहनमाहितात् ॥ पानं देशे ॥ वा भावकरणयोः ॥
प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च ॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ कुमति च ॥
उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ हिनुमीना ॥ आनि लोट् ॥ ने
र्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपति
वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ शेषे विभाषाकखादावषां

204

॥सू॰पा॰८ तः उपदेशे॥ अनितेः॥ अंतः॥ १॥ ॥उभौ साभ्यासस्य॥ हंतेरत्पूर्व
॥१०४॥ स्य॥ वमोर्वा॥ अंतरदेशे॥ अयनंच॥ छंदस्यृदवग्रहात्॥ नश्चधा
तुस्थोरुषुभ्यः॥ उपसर्गाद्बहुलं॥ कृत्यचः॥ णेर्विभाषा॥ हलश्चे
जुपधात्॥ इजादेः सनुमः॥ वानिंसनिक्षनिंदां॥ नभाभूपूकमि
गमिप्यायीवेपां॥ षात्पदांतात्॥ नशेः षांतस्य॥ पदांतस्य॥ पदव्य
वायेपि॥ क्षुभ्नादिषु च॥ स्तोश्चुनाश्चुः॥ २॥ ॥ष्टुनाष्टुः॥ नपदांता
ट्टोरनां॥ तोःषि॥ शात्॥ यरोनुनासिकेनुनासिकोवा॥ अचोरहाभ्यां ॥राम॥ ॥१॥

206

द्वे॥ अनचिच॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य॥ शरोचि॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटा
यनस्य॥ सर्वत्रशाकल्यस्य॥ दीर्घादाचार्याणां॥ झलांजश्झशि॥ अ
भ्यासे चर्च॥ खरि च॥ वावसाने॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः॥ अनु
स्वारस्य ययि परसवर्णः॥ वापदांतस्य॥ तोर्लि॥ ३॥ ॥उदः स्थास्तं
भोः पूर्वस्य॥ झयो होन्यतरस्यां॥ शश्छोटि॥ हलोयमांयमिलोपः॥
झरोझरिसवर्णे॥ उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः॥ नोदात्तस्वरितोदय
मगार्ग्यकाश्यपगालवानां॥ अ अ इति॥ ४॥ ॥रषाभ्यासुभोष्ठ

207

॥सू॰पा॰८॥ नोदस्याष्टौ॥ इत्यष्टाध्यायीअष्टमाध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ४॥
॥१०५॥ इत्यष्टाध्यायीअष्टमाध्यायःसमाप्तः॥ ॥पादसूत्राणि॥ ६८॥ ॥
अध्यायविंशा॥ २०॥ अध्यायसूत्राणि॥ ३६९॥ श्रीकृष्णार्पण
मस्तु॥ अष्टाध्यायीविंशासंख्या॥ २१०॥ ॥अष्टाध्यायीसूत्र
संख्या॥ ३९९७॥ प्रत्याहारसूत्ररहितसूत्रसंख्या॥ ३९८३॥ ॥
त्रीणिसूत्रसहस्राणितथानवशतानिच॥ चतुर्नवतिसूत्राणिपा ॥राम॥
णिनिःकृतवान्स्वयं॥ १॥ शाके १७६४ शुभकृदब्दे भा॰शु॰६ समाप्ते ॥१०॥

२०८

इदंपुस्तकंवाकणकरोपनामकसदूनलिखितं॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

२०९

॥ श्री आर्यादुर्गारामेश्वराभ्यांनमः ॥
॥ इत्यष्टाध्यायी समाप्तोयंगमव् ॥

290